

עצם הלק' מחשבתו של נמירוב מתבלטת בעיקר במחקריו הראשוניים "על יחסינו הבהיר החפשית, המציגו השבר ותעונש".¹⁵⁾ גישתו היא גנטית-אempירית. גם כאן עומד הוא חחת השפעתם של לזרוס ושתינטל. למורות שבמחשבה המודרנית היום אין הגישה הנסינונית ממשמת עוד נקודת מרכז בחקר התופעה, בעיקר בנושא מסויך כ-"הבחירה החפשית", בכלל זאת ערך רב לו לחומר ולגישה שלו על אף שנוי הערכין שבפילוסופיה החדשיה. למורות התרכזותו על "הפרט", מראה ג'. ידיעה רבה באינטואיציה של הכלל. הנחתו היא שהבחירה נובעת ממצפון אתוריו ומעשו של האדם. אחראי שהמחבר מנהח כל השיטות שהובילו בענין זה, החל משיטת הבחירה האינטרא-מיניסטית ועד לדטרמיניזם הפסיכולוגי ואחריו המיכניסטי, סובר ג. ש-"בחירה נובעת ממקור האתוריות". הוא מבסס את סברתו על העבודה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבתיות הפנימית של מעשיו, ואשר לבן נוטה מצפון הבריא זה עם השיטה שהרצון משועבד לכוח חיצוני. ויש שהאדם מקשר רעיון מראש האלוקית. (ע' 49).

לאmittתו של דבר יש כאן מעין רציניות של בעית "הידיעה והבחירה", עליה דן הרמב"ם בס' "המוראה", חלק שלישי, פרק ט"ז-כ"א), ובעל "הקלים" (מאמר רביעי, בפרק יא-יב).

מתוך הנחתו זו שאחריוו של האדם היא הגורם העיקרי להבנת הבחירה האנושית, מונה ג. וממיין כל אותן הצורות בהן מופיע מושג האתוריות, ואשר נדרשות על ידי המדע הגסוני של הרצון. המחבר מראה על הקשר האורגני בין "בחירה" וה-"שבר ועונש", שגם כן משתקפים על ידי היחס שבינום בין הבחירה והאשמה. לדברי נמירוב מתחמקים אלו בעילם עט "הרוץ" ומניחים "הטוב" בקרן זיהות גם בעיון, גם במעשה. כמו שאנו מוצאים רק שיטות בוגרות להסביר, כמו כן השבר גופא בהשוואה לעונש הרע כמעט שאין מערכין לו ערך כלל. אפילו השבר הפנימי ספוקו הרוחני העצמי של האדם, מתבלטים במדה פחותה יותר מאשר מתבלטת החרטה. עקבות תופעה זו ניכרים בספרות. תוצאות הרע מובלטות באור יותר בהיר מאשר תוצאות הטוב. עński החטאים "בגינט" מתארים אפילו עלי ידי דעתה (ב-דיוינה קומדייה) בגוונים שונים יותר מהאור הפלדסקי (כלומר, "גן עדן" הצדיקים). גם בספרות היוונית וגם באגדות הקדושים להיסטורין של החוטא מקום יותר רחב מאשר הקדשו לעורך ויתרונו הטוב והצדקה. כל זה מראה על ההזנחה ועל ההתחשבות המינימלית עם "הטוב". (ע' 59).¹⁶⁾

(15) ע' לעיל בהערה 12. וע"ע "סיני", ס' היובל לד"ר ג. נמירוב, כרך ד', בולשת תרצ"ב.

(16) לדעתו התקווון המחבר ליתר ספריות העממי, כי בספרות העברית התורנית

פרק יפה ומעניין על תלדות החסידות והשפעתה על החיים והחיי היהודים בעיירות שבאזור אירופה, נתן לנו נמירוב בספרו "חסידות וצדיקים"¹⁷⁾. ספרו זה מכיל מאמרים ושיחות עיוניות, ספרות וציורים מחיי החסידים. המחבר קורא לעצמו "מי שהיה הסיד", ומערוב בחבי החסידים ומפיר בטיבם ובחליכותם. כוונתו בעיקר ל-"גראס דינקוטא" שלו וראשית ינקתו החסידית¹⁸⁾. נמירוב מרגיש בשירתי החסידיים של תנועה המונית זו אשר האמונה והבטחון גשורה וקשרה אותן במצוותם חדא קשר דתיחברתי אמיתי. נתוחו של המחבר הוא פסיכולוגי, "בשודותベル החסידות יכולה הספרות למזאו פניות יקרוות חבוית מתחת לעperf העברות ויכולת היא להדור למעמקי נפשו של האדם". ואמנם ידעו ייחדי הסגולה שבוטפינו כי. ל. פרץ, י. שטינגרג, הורודצקי ועוד, לדלות מפנני פז נובעת ממקור האתוריות". הוא מבסס את סברתו על העבודה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבתיות הפנימית של מעשיו, ואשר לבן נוטה מצפון הבריא של האדם הנורמלי לקבל את רעיון הבחירה החפשית. ויש שהאדם מקשר רעיון זה עם השיטה שהרצון משועבד לכוח חיצוני. דבר שמחזק את "האמונה בידיעה מראש האלוקית". (ע' 49).

בסתורת החסידות... מפיר החסיד, באהבה בלי מצרים, בהקרבה עצמית לטובת הזולות, והתקרבותו אל ה' — מקור החסד והטוב. קיום המצוות היא התרבות הסופית של למוד התורה. מתוך "הזהות שלמה עם מצוות ה' מתוך אהבת והתלהבות ומוסרנות נפש", יתרומם החסיד באמונותו חפנה עד להזוכחות החומר ותעלאת עצמית לוחניות נעלמת, להידמות עם יוצרו על ידי קדושת החיים. ואמן התנוועה הזאת החזירה את אמונה החמן למקום הארץ, וגורשה בכוון הבטחון הח' את הייאש והספקות מלבו של היהודי הטובל".¹⁹⁾

בספרו זה עומד ג. על רעיון "השמה" הקיפה את אופק חיי החסיד.

"דתוות מתוך שמחה" בחינת "ויגלו ברעדת", שמה עילאיות זו הועלתה בחסידות

לחלק מהפלחן הדתי.

ג. מבЛИת את קשייו האדוקים ואהדרתו אל תנועת חיים זו שרבים לא הבינו ולא היו בעוכריה. "החסידים מהווים ארגון חיים, חזורים מעין שותפות

ובעיקר בספרות החסידות מקום חשוב נקבע לו להטוב ולשבר תוכאתה, וכבר עמדו על זה סניגורי אומתנו החסידיים והפרשנים גם כמשמעותו בתורה שמספר הקלילות

בחוכחה עליה על מנת הרכוות, וגולדיטים יסולים של אהבה. Chassidismus und Zaddikismus, Bukarest 1913. Anhang-Chassidim- ghetto.

(18) תמייני על ההיסטוריה. דובנוב ליד' שלפיו "גמינה נמירוב בין אלו הרבים

שכננו לפידס החסידות... ושייצאו בשלום". עד כמה מגיעה מدت שלום זי

במסקנותיו של ג. ישיב נא הקורא עצמו.

(19) מתוך הבоро "החסידות ברומניה", בכת"ג.

עצם הלק' מחשבתו של נמירובר מתבלטת בעיקר במחקרו הראשון „על יחסינו הבהיר החפשית, המציגו, השבר ותעונש“. ¹⁵⁾ גישתו היא גנטית-אempירית. גם כאן עומד הוא תחת השפעתם של לזרוס ושתינטל. למורות שבמחשבה המודרנית היום אין הגישה הנסינית משמשת עוד נקודת מרכז בחקר התופעה, בעיקר בנושא מסויך כ„הבחירה החפשית“, בכל זאת ערך רב לו לחומר ולגישה שלו על אף שנוי הערכין שבפילוסופיה החדשיה. למורות התרכזותו על „הפרט“, מראה ג'. ידיעה רבה באינטואיציה שע „ הכלל“. הנחתו היא שהבחירה נובעת ממצפון אהידותו ומעשו של האדם. אהידי שהמחבר מנתח כל השיטות שהובילו בענין זה, החל משיטת הבחירה האינטדר מיניסטיית ועד לדטרמיניזם הפסיכולוגי ואחריו המיכניסטי, סובר ג'. ש„בחירה נובעת ממקור האתrorיות“. הוא מבסס את סברתו על העבודה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבתיות הפנימית של מעשייו, ואשר לבן נוטה מצפון הבריא זה עם השיטה שהרצון משועבד לכוח חיצוני. ויש שהאדם מקשר רעיון מראש האלוקית. (ע' 49).

לאmittתו של דבר יש כאן מעין רצינליות של בית „הידיעה והבחירה“, עליה דן הרמב"ם בס' „המוראה“, חלק שלישי, בפרק ט"ז-כ"א), ובעל „הקלרים (מאמר רביעי, בפרק יא-יב)."

מתוך הנחתו זו שאחריוו של האדם היא הגורם העיקרי להבנת הבחירה האנושית, מונה ג. וממיין כל אותן הצורות בהן מופיע מושג האתrorיות, ואשר נרשומות על ידי המדע הגסוני של הרצון. המחבר מראה על הקשר הארגני בין „בחירה“ וה„שער ועונש“, שגם כן משתקפים על ידי היחס שביניהם לבין הבחירה והאסמה. לדברי נמירובר מתחמקים אנו בעילם עם „הרע“ ומנחים „הטוב“ בקרן זיהות גם בעיון, גם במעשה. כמו שאנו מוצאים רק שיטות בוגרות להסביר, כמו כן השבר גופא בהשוואה לעונש הרע כמעט שאין מערכין לו עון כלל. אפילו השבר הפנימי ספקו הרוחני העצמי של האדם, מתבלטם במדה פחותה יותר מאשר מתבלטת החרטה“. עקבות תופעה זו ניכרים בספרות. תוצאות הרע מובלטות באור יותר בהיר מאשר תוצאות הטוב. עński החטאים „בגינטם“ מתארים אפילו עלי ידי דעתה (ב- „דיזינגוף קומדייה“) בגוונים שונים יותר מהאור הפלדסקי (כלומר, „גן עדן“ הצדים). גם בספרות היוונית וגם באגדות הקדישו להיסטורין של החוטא מקום יותר רחב מאשר הקדישו לעורך ויתרונו הטוב והצדקה. כל זה מראה על ההזנחה ועל ההתחשבות המינימלית עם „הטוב“. (ע' 59).¹⁶⁾

(15) ע' לעיל בהערה 12. וע"ע „סיני“, ס' היובל לד"ר ג'. נמירובר, כרך ד', בולשת תרצ"ב.

(16) לדעתו התקיון המחבר ליתר ספריות העממי, כי בהספרות העברית התורנית

פרק יפה ומעניין על תלדות החסידות והשפעתה על החיים והחיי היהודים בעירות שבסמוך ארופה, נתן לנו נמירובר בספרו „חסידות וצדיקים“¹⁷⁾. ספרו זה מכיל מאמרים ושיחות עיוניות, ספרות וציורים מחיי החסידים. המחבר קורא לעצמו „מי שהיה הסיד“, ומערוב בחבי החסידים ומכיר בטיבם ובחליכותם. כוונתו בעיקר ל„גירסת דינקוטא“ שלו וראשת ניקטו החסידית¹⁸⁾. נמירובר מרגיש בשירתי החסידים של תנועה המונית זו אשר האמונה והבטחה גשרה וקשרה אותן במצוות הדא קשר דתי-חברתי אמיתי. נתחו של המחבר הוא פסיכולוג, בשדו תיבר החסידות יכולה הספרות למזוא פניות יקרוות חביבות מתחת לעperf העברות ויכולת היא להדור למעמקי נפשו של האדם“. ואמנם ידעו ייחידי הסגולה שבוטפינו כי ג'. פרץ, י. שטינגרג, הורודצקי ועוד, לדלות מפנני פז נובעת ממקור האתrorיות. הוא מבסס את סברתו על העבודה הפסיכולוגית שאין האדם יכול לקבל הסיבתיות הפנימית של מעשייו, ואשר לבן נוטה מצפון הבריא היבי גודלה, הורם על נס ערכו המוסרי והאהבה של האדם יציר כפיו של הבורא. — „בכדי להגשים עוזרת לשובל, אומר החסיד שביפור, מוכן ומוכמן אני קיבל עלי אלף שנים של יסורי הגיהנום...“. ואהבת ישראל — מה רב ערכה בתורת החסידות... מכיר החסיד, באהבה בלי מצרים, בהקרבה עצמית לטובות הזולות, והתקרובתו אל ה' — מקור החסד והטוב. קיום המצוות היא התלויות הסופית של למוד התורה. מתוך „הזהות שלמה עם מצוות ה' מזור אהבה והתלהבות ומוסרנות נפש“, יתרומם החסיד באמונותו חפנה עד להזדוכות החומר והעלאה עצמית לרוחניות בעלה, להידמות עם יוצרו על ידי קדושת החיים. ואמנם התנוועה הזאת החזירה את אמונה החמן למקום האיתן, וגורשה בכוח הבטחון הח חי את הייאוש והספקות מלבו של היהודי הסובב¹⁹⁾.

בספרו זה עומד ג'. על רעיון „השמה“ המקיפה את אופק חיי האחסיד. „דתוות מזור שמה“ בחינתו „ויגלו ברעדיה“, שמה עילאיות זו הועלתה בהסידות להליך מהפולחן הדתי.

ג. מבЛИת את קשייו האדוקים ואחדתו אל תנועת חיים זו שרבים לא הבינו והאנו בוועריה. „חסידים מהווים ארגון חיים, תזרורות מעין שותפות

ובעיקר בספרות החסידות מקומות חשובים נקבע לו להטוב ולשבר תוכאתה, וכבר עמדו על זה סניגורי אומנתנו החסידים והפרשנים גם כמשמעותם בתורה שמספר הקלילות בחוכחה ווללה על מןן הרכוות, וגדרות יסוליט של אהבה. Chassidismus und Zaddikismus, Bukarest 1913. Anhang-Chassidim-

(17) ממיini על ההיסטוריה. דובנוב היד' שלפיו „גמינה נמירובר בין אלו הרבים שנכנטו לפילדס החסידות... ושייצאו בשלום“. עד כמה מגיעה ממדת שלום זו במקנותיו של ג'. ישיב נא הקורא בעצם.

(18) מתוך היבורו „החסידות ברומניה“, בכת"ג.

(19) מזור החזקה של ג'. ישיב נא הקורא בעצם.

פילנתרופיה, סוציאליזם דתי ולאומנות מסורתית". נ. אינגרי היסטוריון, אולם עבודתו זו משמשת חומר לעיון ולמחשבה.

הוא עושה השוואות בין החסידות שבמורה ארופה ושיטתו של הרב ש. ר. הריש מיסד האורתודוקסיה החדשה בגרמניה, אף מוצא בשתיין "הצד השווה שבתון", והוא, שעיר העקרם לפיהן הוא קיום המצוות למשך ש. להחישות "תורה" ממש בחיקם היומיומיים.ابل רק שלדעתו ההבדל היסודי בינויה, מונה רק בעובדה שאין האורתודוקסיה המערבית יודעת כלל על מקומו המרכז של "הצדיק" המשפיע שפע רוחני רב לה, "מקבלם" המאמינים בעמדתו העלונה. מרגישים שאין אלו דברי חסיד תמים, וגם לא של "מי שהיה הצדיק". כי מי לא ירגיש ההבדל הרב והמרחיק בין גישתו הנפשית של החסיד השלם, בהתלהבותו ותשוקתו העזה להתעלות למדרגת אדם, ובין הפורמליות החיצוני וההידור הביש של הריאוילום הגרמני, (ambil לפגוע חס וחלילה בכנותם של יהודי גרמניה ובאמונתם). גם א'יאלו הנחות של המתבר מראים בעיל שرك הרומנטיקה והמוריות שביחסות ו"המאור שבה" הם שהפעלו והשפיעו עליו לטובה,ambil שיכל להחמק כלל מאטפקליות ההשלמה הברילנית שהודה נשמע פעם בחכורי. יצירותיו הפילוסופיות של נמירובר, חלק מהן כתנות בכלמות, אין בהן מן האידיאות של שיטה למרות החומר המgoון והעשירות. בכל זאת יש בעבודתו מ' התרומה החשובה לחכמת ישראל, ובעיקר בדבר "הבחירה החפשית", למרות שלא זיכנו עדין לשמעו תשובה ברורה מפי הפילוסופים, ו"צדיק באומנות יהה". גם התשואת של ג. בין מוסר היהדות והמוסר האוניברסלי, מופרך הוא. כשהנסאל היום: — האם קיים באמת מוסר אוניברסלי? עדין אנו לשואה ולהורבן יהודות אירופת, היכן היה המוסר האוניברסלי שאפילו הדו הכבוש לא נשמע בעולם עת שהובלו קדושיםנו לגדודים וילדינו לטבח? ...

אולי קיימים שיעורים ומידות מסוימות במוסר שיש בהם מן הערך הכללי האוניברסלי כאשר ניטה קאנט להוליה, אולם קשה לדבר על מוסר אוניברסלי גופא למעשה.

- ביבליוגרפיה מיצירותיו של ד"ר נמירובר**
- מלבד היצירות שכבר הזכרנו, נוסיף עליון היצירות דלקמן: "זכרון נחום": כולל נאומים, יצירות וຮרצאות: (גרמנית) יאשי. 1903.
Ochire asupra istoriei Comunitatii Israelite din Iasi. 1909.
(השקפה על תולדות הקהילה היהודית ביאשי).
Frei und Treu. Jabnehistische Essays: Bucuresti. 1914.
(חפשי ונאמן". מסות יבגניות).
Din epoca arabo—spaniola: Judaismul si evreii in Spania: Bucuresti, 1913
(מן התקופה הערבית-ספרדית: היהדות והיהודים בספרד).
Contributiuni la Filosofia Istoriei evreesti: Bucuresti 1914.
(מחקרים בפילוסופיה של האיסטוריה היהודית).
Povestiri chassidicee: Bucuresti 1915.
(ספריות חסידיים).
Incursiuni in Istoria Evreilor: Bucuresti 1916
(נתיבות בתולדות ישראל).
Evrei celebri; Sinagoga Magna: Bucuresti 1919.
(יהודים מפורסמים). —
Coroana celebritatii in Istorie: Bucuresti 1924.
(כתף הפרטומת בהיסטוריה).
Serieri Complete: Bucuresti. 1918.
כל כתבי ד"ר י. נמירובר: —
כך ר' א': כתבים פילוסופיים. —
" " vol. I, Serieri filosofice, 1932.
" " vol. II Disertati si Foiletoane 1919
" ב. דיזרטציות ופוייליטוגניט. —
" ג. חסידות וצדיקים. —
" ד. דרוש ומיליצה. —
" IV. Omiletica si Retorica, 1923.
על המתקרים ומארלים שונים שלא נכנסו לכתחמים דלעיל ע' מאמרו של ד"ר מ. א. הליי בעיתון Curierul Israelit — Buc. 1939, 11/XII, 17, על הרשימה הביבליוגרפיה. וע"ע "סיני" כרך ה-ה (1933-1932) בוקרשט, שנה ו-ג.

פילנתרופיה, סוציאליזם דתי ולאומנות מסורתית". ג. אינגרו היסטוריון, אולם עבודתו זו משמשת חומר לעיון ולמחשבה.

הוא עושה השוואות בין החסידות שבמורה ארופה ושיטתו של הרב ש. ר. הירש מיסד האורתודוקסיה החדשנית בגרמניה, ואף מצוי בשתיין "הצד השווה שבזה", והוא, שעיר העקרם לפיהן הוא קיום המצוות למשך שעשה, להיעשות "תורה" ממש בחיקם היומיומיים. חבל רק שלדעתו ההבדל היסודי בינו לבין מונח רק בעובדה שאין האורתודוקסיה המערבית יודעת כלל על מקומו המרכז של "הצדיק" המשפיע שפע רוחני רב לה, "מקבלים" המתאימים בעמדתו העליונה. מרגישים שאין אלו דברי חסיד תמים, וגם לא של "מי שהיה הצדיק". כי מי לא ירגיש ההבדל הרוב והמרתק בין גישתו הנפשית של החסיד השלם, בהתלהבותו ותשוקתו העזה להתעלות למדרגת אדם, ובין הפורמליות החיצוני וההידור הביש של הריטואליזם הגרמני, (ambil לפגוע חס וחליל בכנאותו של היהודי גרמני ובאמונותם). גם איראלו הנחותו של המחבר מראים בעיל שرك הרומנטיקה והמוסרית שביחסות ו"המאור שבה" הם שהפעלו והשפכו עלייו לטובה,ambil שיכל להתחמק כלל מספקולריית ההשכלה הברילנית שהודה נשמע פעם בתכורי. יצירותיו הפילוסופיות של נמירובר, חלק מהן כתנות בכתמות, אין בהן מן האידיאות של שיטה למרות החומר המgoון והעשירה. בכל זאת יש בעבודתו מתרומה חשובה לחכמת ישראל, ובעיקר בדבר "הבחירה החפשית", למרות שלא זיכנו עדין לשמעו תשובה ברורה מפי הפילוסופים, ו"צדיק באומנות יהיה". גם התשווואה של ג. בין מוסר היהדות והמוסר האוניברסלי, מופרך הוא. כנסנאל היום: — האם קיים באמות מוסר אוניברסלי? עדין אנו לשואה ולהורבן יהדות אירופת, היכן היה המוסר האוניברסלי שאפילו הדו הכבוש לא נשמע בעולם עת שהובילו קדושיםנו לגדרות וילדיינו לטבח? ...

אולי קיימים שיעורים ומידות מסוימות במוסר שיש בהם מן הערך הכללי האוניברסלי כאשר ניטה קאנט להוליה, אולם קשה לדבר על מוסר אוניברסלי גופא למעשה.

- ביבליוגרפיה מיצירותיו של ד"ר נמירובר**
- בלבד היצירות שכבר הוכרנו, נוסיף עלייה היצירות דלקמו:
 "זכרון נחום": כולל נאומים, יצירות וריצאות: (גרמנית) יאס. 1903.
 Ochire asupra istoriei Comunitatii Israelite din Iasi. 1909.
 (השאה על תולדות הקהילה היהודית ביאשי).
 * * *
 Frei und Treu. Jabnehistische Essays: Bucuresti. 1914.
 ("חופש ונאמן". מסות יבנאיות).
 * * *
 Din epoca arabo—spaniola: Judaismul si evreii in Spania: Bucuresti, 1913
 (מן התקופה הערבית-ספרית: היהדות והיהודים בספרד).
 * * *
 Contributiuni la Filosofia Istoriei evreesti: Bucuresti 1914.
 (מחקרים בפילוסופיה של האיסטוריה היהודית).
 * * *
 Povestiri chassidicee: Bucuresti 1915.
 (סיפורים חסידיים).
 Incursiuni in Istoria Evreilor: Bucuresti 1916
 (נתיבות בתולדות ישראל).
 Evrei celebri; Sinagoga Magna: Bucuresti 1919.
 (יהודים מפורסמים). —
 Coroana celebritatii in Istorie: Bucuresti 1924.
 (כתר הפרסות בחיסטריה).
 Serieri Complete: Bucuresti. 1918.
 כל כתבי ד"ר י. נמירובר: —
 כרך א': כתבים פילוסופיים. —
 " " vol. I, Serieri filosofice, 1932.
 " " vol. II Disertati si Foiletoane 1919
 " ב. דיזרטציות ופולייטוגרפיה. —
 " ג. חסידות וצדיקים. —
 " " vol III. Chassidismul si Zaddikismul, 1919.
 " IV. Omiletica si Retorica, 1923.
 " ד. דרשות ומליצה. —
 על המחקרים ומארחים שונים שלא נכנסו לכתבים דלעיל ע' מאמרו של ד"ר מ. א. הלוי בעיתון Curierul Israelit — Rue. ד"ר מ. א. הלוי בעיתון Curierul Israelit — Rue. על הרשימה הביבליוגרפיה. וע"ע "סיני" כרך ה—ה (1932—1933) בוקרשט, שנה ו—.

של "בני עקיבא — הפהם" ז' בبوكרטש כתברי ההנאה הראשית ברומניה אתרי מלוחמת העולם השניה. משורר עדין זה נאסר ברומניה ועדין לא זכה להשתחרר ממש].

מדקדק וחוקר היה פליישר, בעל חוש מגתת ומקורי, שהראה טוב טעם ודעת במחקריו על הראב"ע ובוקר בפירושו החשוב "משנה לעוזרא" לפירושו הארוך של הראב"ע לסת' שמות. במקומות רבים קלע אל המטרה בפשטות יונשר האגון. עסקו ציוני פעיל ומחנן, היה פליישר מתפלנס מהורהה בגימנסיה בעיל טימושוארה שבטרנסילבניה, והיתה נמגה לועד "החברה לחכמת ישראל ברומניה" שהוציאה לאור את הקובץ "סיני" בبوكרטש.

אחיו שמואן פליישר (תרמ"ל—תרפ"ח) בבודפשט מתלמידי ישיבת נייטרא היה מחניך עברי וסופה הוא זכה בפרס התברחה למפיזי השכלה בהונגריה بعد ספרו החשוב "ארבעה בנים", כן חיבר תרגום הונגרי לתורה עםelial כדוגמת פירושו של הרב ש. ר. היישר. (פירושיו נוכרו ב"משנה לעוזרא" ועוד.²)

שםות (^ה). ג. ל. פליישר פירסם הרצה מחקרים על הראב"ע ופירושיו במספר כתבי-עת בעברית מחוץ לדברי בקורס והערכות שונות. סגנוו קל ופושט, עברית יפה מתובלת במילוי לדרבנן ומיליציות תלמודיות. חרדי היה באופיו ולמעשה היה פליישר מזמין בחוש מחקרי הנוגה למסורת.³ אותו בזה תמצית מפורשת מכל מחקריו על הראב"ע ופירושיו.

1. ספרaben עזרא בספר שמות.

"והוא הנדפס בפעם הראשונה ע"י הכהן יש"ר ז"ל בפראג ונדפס עתה עפני גימל כתהי ועפני נוטחות הנמצאות בספרים עתיקים עם הערות שונות בשם תקנת עזרא ומובא לקורות פרושי ראב"ע ז"ל תורה ועם פרוש משנה לעוזרא — מאת יהודת ליב פליישר, הוצאה לאור עברית "מנורה", וינה — תרפ"ב".

פירושו של הראב"ע הארוך לשמות שהוציא פליישר לאור בתוספת ביואר והערות היה כמו בספרי שבע מאות שנה. פ. עבד עליו ארבע עשרה שנים, החק וחכין פירוש מספיק להפרשות בעל "סוד הצמצום", בפירושו "משנה לעוזרא"⁴ ביאל. פ. כל דבריו הסתוימים של הראב"ע אחרי שככל דברי הראב"ע שנית בسانון קל ומוביל לקצרים. שיטתו היא נתוחית השוואתית. חודר הוא לעומק דבריו ממש" ע"י מציאות ההשוואות ודרשת סמכין בדברי הראב"ע ביתר ספריו כוונתו של הראב"ע ומנסה לבאר דבריו במקומם. ויש שմבואר "את דבריו מתחזקנו של רנוּק" *"חכמת המסתכו"*, ומחקרי גראץ, שד"ל, איגר, ל. לוי.

(1) צפנת פענת, הו"ז. ד. הרוצוג קראקא תרע"ב.
 (2) ע. ג. ל. פליישר: "פרושים לפרש ראב"ע למקרא, אוצר"ה, שנה י"א—י"ה.
 (3) W. Bacher: Abr. ben Ezra als Grammatiker.

יהודת ליב פליישר

בתקדמותו למגילת איליה אומר הראב"ע, שהמדרשים כמלבושים בגוף דבקים, מהם כמשי דקים ומהם עבים כשקים". והוא אשר פירושו לכתבי הקודש הפכו לחידה וכי מחרם, וכשה שקו צר לשלונו הקלי ישמש לאבן בוחן לכל שוחררי פירושיו זה שבע מאות בשונים. פירושים רבים כבר נתחברו במשך הדורות לבאר את דברי הראב"ע הלקובניים, אשר גם הם "כמשי דקים" וכקץ סתוםים. בין המعالים שבהם נמנים: "צפנת פענת" לר' יוסף טוב עלם הספרדי¹ פירוש לר' שמואל "מולוט", "מקור חיים" לר' שצצה, "מרגלית טוביה" (אוסף הפירושים הניל) "מחוקקי יהודה" (חומר עט לקט פירושים על ראב"ע מאי יהודה קרינסקי) ועוד.²

וכמפרשייו אין רבו גם החקרים על הראב"ע ופירושיו³ (הה ראסי שטינשנידר, רנוּק, ניביוער רוזין, בכ"ר, כהנא ועוד. בilm בימינו המתפרס בעיקר החכם יהודת ליב פליישר, האיש שהקדיש לחקר הראב"ע ולפירושיו כל חיין).

ג. ל. פליישר (תרמ"ז—תשט"ז?) ליד טרנסילבניה שבהונגריה, משפחה מיוחתסת היה, בן הרה"ח יעקב צבי ומרם בת הרה"ג ר' ברוך עקפעעל מחבר שות' פאת השדה אבד"ק טוש. בגיל ט"ז נתיחם מאמו כשהוא ושני אחיו ושלשת אחיותו נשארו על רחמי אביהם שהתפרק בדוחק. פ. התהנד בהישיבות החונגריות ושניות רבות היה מובהשי ביהמ"ד ועסק בתורה חמיד. אשתו הצעואה צירל, עסקה כבעלה בהוראה בבית-ספר תיכוני וועරה בפרנסת הבית ובחינוך הילדים. פ. התעמק בבלשנות ובפרשנות המקרא אולם בעיקר התמסר לפירושיו הילדיים. פ. התחזק בבלשנות ובפרשנות המקרא היה אהבו הראב"ע עד לקראו לבנו בשם עוזרא. עט בנו זה עוזרא שיתפה פעולה ציונית בתנועת הנוער

(1) צפנת פענת, הו"ז. ד. הרוצוג קראקא תרע"ב.

(2) ע. ג. ל. פליישר: "פרושים לפרש ראב"ע למקרא, אוצר"ה, שנה י"א—י"ה.

(3) דוד כהנא: ר' אברהם בן עוזרא אורשה — תרפ"ב.
 D. Rozin: Reime und Gedichte des Abraham ben Ezra, Breslau 1885—94, וע"ע מהקרו של רנוּק *"חכמת המסתכו"*, ומחקרי גראץ, שד"ל, איגר, ל. לוי.

של "בני עקיבא — הפהומ"ז" בبوكרטש כתברי ההנאה הראשית ברומניה אתרי מלוחמת העולם השניה. משורר עדין זה נאסר ברומניה ועדין לא זכה להשתחרר ממש].

מדקדק וחוקר היה פליישר, בעל חוש מוגן ומקורי שהראה טוב טעם ודעת במחקריו על הראב"ע ובוקר בפירושו החשוב "משנה לעוזרא" לפירושו הארוך של הראב"ע ל"ס" שמות. במקומות רבים קלע אל המטרה בפשטות הקודש הפכו לחידה כחיה מחברת, וכשה שקווצר לשונו הקלוי ישמש לבן בוחן לכל שוחררי פירושיו זה שבע מאות בשנים. פירושים רבים כבר נתחברו במשך הדורות לבאר את דברי הראב"ע הלקוניים, אשר גם הם "כמשי דקים" וכיום סתוימים.

בין המعالים שבהם נמנים: "צפת פענח" לר' יוסף טובalem הספרדי¹) פירוש לר' שמואל "מלוטט", "מקור חיים" לר' שצצה, "מרגלית טובאה" (אוסף הפירושים הניל) "מחוקקי יהודה" (חומר עם לקט פירושים על ראב"ע מאת יהודה קרינסקי) ועוד.²⁾

וכמפרשייו כן רבו גם החקרים על הראב"ע ופיושין³), דה ראסי שטינשנידר, רנ"ק, ניבייר, רוזין, בכ"ה, כהנא ועוד. בilm בימינו המתפרס בעיקר החכם יהודת ליב פליישר, האיש שהקדיש לחקר הראב"ע ולפירושיו כל חיין.

ג. ל. פליישר (תרמ"ז—תשט"ז?) ליד טרנסילבניה שבהונגריה,

משפחה מיהוסת היה, בן הרה"ח יעקב צבי ומרם בת הרה"ג ר' ברוך עקפעלד מתברר שהוא אב"ק טוש. בגיל ט"ז נתיחם מאמו כשהוא ושני אחיו ושלשת אחיו נשרו על רחמי אביהם שהתפרק בדוחק. פ. התהנד בהישיבות החונגריות ושניות רבות היה מובהשי ביהמ"ד ועסק בתורה חמיד. אשתו הצעואה צירל, עסקה כבעלה בהוראה בבית ספר תיכוני וועරה בפרנסת הבית ובחינוך הילדים. פ. התעמק בבלשנות ובפרשנות המקראอลם בעיקר התמסר לפירושו הילדיים. פ. החקם בבלשנות ובפרשנות המקרא אולם בעיקר התמסר ליליוויש ה"בן עוזרא" ולקורות חייו. כל כך גדולה היתה אהבתו להרב"ע עד שקרה לבנו בשם עוזרא. עט בנו זה עוזרא שיתפה פעולה ציונית בתנועת הנוער

יהודת ליב פליישר

בתקדמתו למגילת איליה אומר הראב"ע, שהמדרשים כלבוישים בגוף דבקים, מהם ממש דקים ומהם עבים כשקים". והוא אשר פירושיו לכתבי הקודש הפכו לחידה כחיה מחברת, וכשה שקווצר לשונו הקלוי ישמש לבן בוחן לכל שוחררי פירושיו זה שבע מאות בשנים. פירושים רבים כבר נתחברו במשך הדורות לבאר את דברי הראב"ע הלקוניים, אשר גם הם "כמשי דקים" וכיום סתוימים. בין המعالים שבהם נמנים: "צפת פענח" לר' יוסף טובalem הספרדי¹) פירוש לר' שמואל "מלוטט", "מקור חיים" לר' שצצה, "מרגלית טובאה" (אוסף הפירושים הניל) "מחוקקי יהודה" (חומר עם לקט פירושים על ראב"ע מאת יהודה קרינסקי) ועוד.²⁾

וכמפרשייו כן רבו גם החקרים על הראב"ע ופיושין³), דה ראסי שטינשנידר, רנ"ק, ניבייר, רוזין, בכ"ה, כהנא ועוד. בilm בימינו המתפרס בעיקר החכם יהודת ליב פליישר, האיש שהקדיש לחקר הראב"ע ולפירושיו כל חיין.

ג. ל. פליישר (תרמ"ז—תשט"ז?) ליד טרנסילבניה שבהונגריה, משפחה מיהוסת היה, בן הרה"ח יעקב צבי ומרם בת הרה"ג ר' ברוך עקפעלד מתברר שהוא אב"ק טוש. בגיל ט"ז נתיחם מאמו כשהוא ושני אחיו ושלשת אחיו נשרו על רחמי אביהם שהתפרק בדוחק. פ. התהנד בהישיבות החונגריות ושניות רבות היה מובהשי ביהמ"ד ועסק בתורה חמיד. אשתו הצעואה צירל, עסקה כבעלה בהוראה בבית ספר תיכוני ווערה בפרנסת הבית ובחינוך הילדים. פ. התעמק בבלשנות ובפרשנות המקרא אולם בעיקר התמסר לפירושו הילדיים. פ. החקם בבלשנות ובפרשנות המקרא אולם בעיקר התמסר ליליוויש ה"בן עוזרא" ולקורות חייו. כל כך גדולה היתה אהבתו להרב"ע עד שקרה לבנו בשם עוזרא. עט בנו זה עוזרא שיתפה פעולה ציונית בתנועת הנוער

(1) צפת פענח, הו"ז. ד. הרוצוג קראקא מרע"ב.

(2) ע. י. ל. פליישר: "פרושים לפרוší ראב"ע למקרא, אוצר"ה, שנה י"א—י"ה.

W. Bacher: Abr. ben Ezra als Grammatiker. (3)

דוד כהנא: ר' אברהם בן עוזרא ורשה — תרפ"ב.

D. Rozin: Reime und Gedichte des Abraham ben Ezra, Breslau 1885—94, וע"ע מהקרו של רנ"ק "חכמת המסכן", ומחקרי גראץ, ש"ל, איגר, ל. לוי.

מ. פרידלנדר, וגו. בן מנחם.

1. "ספרaben עוזרא לספר שמות".

"והוא הנדפס בפעם הראשונה ע"י החכם יש"ר ז"ל בפראג ונדפס עתה עפ"י גימל כה"י ועפ"י נוטחות הנמצאות בספרים עתיקים עם הערות שונות בשם תקנת עוזרא ומובא לקורות פרושי ראב"ע ז"ל תורה ועם פרוש מ شأنה לעוזרא — מאת יהודת ליב פליישר, הוצאה עברית "מנורה", וינה — תרפ"ב".

פירושו של הראב"ע האריך לשמות שהוציא פליישר לאור בתוספת ביואר והעריות היה כמו בסוף בכתבי שבע מאות שנה. פ. עבר עליו ארבע עשרה שנים, הקל והכין פירוש מספיק להפרשות בעל "סוד הצמוד", בפירושו "משנה לעוזרא"

ביאל. פ. כל דבריו הסתוימים של הראב"ע אחורי שככל דברי הראב"ע שנייה "בסגנון כל ומוביל לкратר". שיטתו היא נתוחית השוואתית. חודר הוא לעומק

כונתו של הראב"ע ומנסה לבאר דבריו במקומות. ויש שמבואר "את דבריו ממה" ע"י מציאות ההשוואות ודרשת סמכין בדברי הראב"ע ביתר ספריו

(4) ע. בהקדמה ובמבוא בס' "בן עוזרא לספר שמות" עם פרוש "משנה לעוזרא" מאת יהודת ליב פליישר, הו"ז עברית "מנורה" וינה — תרפ"ג.

ופירושו לכתה⁵, עפ"י הכלל התלמודי: "דברי תורה ענימן במקומן זה ועשירין במקומות אחרים" (ירוש. ר"ח פ"ג ח"ה).

זהיר הוא בלשונו וחושש לומר "קבלו דעתך". עמוק חקר הוא בכל מקומות הקשים שיתר מפרש הראב"ע התעלמו מהם. סגנו צח ובהירות, ולא בוש לומר "לא ידעתי פירושו". העורתו מדויקות ותוקניות זעריות וזהירות ב"תקנת עוזרא" והת הוא לשנות כקוץ של יוד מדברי הראב"ע. השתדל פ. לזהות הרבה מקומות שהרבא"ע מצטט את "הגאון", למצוא היכן אמרם רס"ג. הוא אף הוסיף סימני פרשיות ופסוקים בה"פניהם" של פירוש הראב"ע בפעם הראשונה.

שלשת כתה⁶ שהשתמש בהם פ. הם: "כ"י בודאפעט" של האקדמיה ההונגרית, "כת"י ווינץ" של הספריה הלאומית מוניה, ו"כת"י בבייה"ס לרבעים בוינה".

שם השוואת נוסח הראב"ע השתמש גם במפרשים של הראב"ע. ובעיקר המוטוט, צפנת פענה, מרגלית טוביה ומחוקיק יהודה. פ. הקדים לפירושו מבוא ארוך בראש הספר הכללי "קורות פרושי אבן עזרא לספר שמות". בהיותו בקי במתמטיקה השתדל מבלי לדוחוק הרבה פירושים קשייה בהנה בדרכי הראנ"ע והוסיף ליתר ביאור צירום וחשיבות⁷. ענותנותו ואפק החנוע מרוגשים בכל מקום. בקיאותו רבה ומסקנותיו מוגשות לפני הקורא בזהירות עצומה ובדרך הצעה.

אכן חשוב היה תרומתו זו הפלשנית, וכיiter מחקרי המקוריהם הנקנו לו לפירוש את עולמן.

אין לך בעיה ומארע השוב בחיי הראב"ע ובחבריו של פירוש לא נגע בהם במחקרים רבים, לרבות זהוי תאריכים ומקומות בחיי הפרשן הנודע.

2. במאמרו "תקוננים והערות לפירוש אבן עזרא לשמות"⁸ קבץ כעמר גרנה הרבה תקונים בהם הוא מנסה את הנוסחה הנכונה בפירוש הראב"ע לשמות. כפי שהוציא אחים בחברונו הגודל. חלק מהערותיו אלו פירטם כבר באוצר החאים, "אפרילון", ובהתורה והארץ.

3. במאמר "אייפה דאה רבא"ע כדמות המן?"⁹ מוכיח פ. ברורות שאין לגזרת גוץ בפי הראב"ע לשמות טה. יג — שלפיה היה הראב"ע

באשור — שם יסוד. ובמקום "אלצ'יך" ו"אלנטיך" הנכוון הוא "אלכ'יך" Kasr el Kebir (Aleazar) והוא עיר — Kasr el Kebir בצדון מאורך שבת התגורר הראב"ע לדעת פ. לפני שנת התתק.

4. עוד בשנת 1924 פירסם פליישר "קורות פרושי אבן עזרא בספר שמות"¹⁰ על היחס שבין שני פירושי הראב"ע לשמות הקצר (הנדפס בטעות בחומשיים) והארוך ומשתדל להוכיח שהקצר קודם להארוך.

5. על דבר ספר היסוד ושפט יתר לראב"ע.¹¹ לבעתו והוי החבוריים הללו נוקט פ. כדעת וילנסקי "ספר ההגנה של הראב"ע אשר נדפס בשם "שפט יתר" לא "שפט יתר" שמו, כי שמו לא נודע לנו וכן נעלם ממנו זמן הבורו ו مكانו". פ. סובר שהרבא"ע לא קרא שם ל"ספר ההגנה" אלא רק הוסיף העורתו לספר התשובות של ר' אדונים שהעתיקו לעצמו — ובהערותיו אלו "הציג את הרס"ג מיד בעל ס' התשובות", ובஹוטן רך הוספות בלבד לא קרא לנו בשם. ו"באורך הימים נפרדו הערות אלו מגוף ס' התשובות ונדרשו בפני עצמן בשם "שפט יתר". לדעתו נתחבר הספר בעיר לока שבאיילתיה בין שנת התק"א — התק"ה, באותו מקום וזמן שהביר הראב"ע פירושו לתורה. וכנראה. "שם היסוד" ו"שפט יתר" שניהם היו בספר אחד לפני הראב"ע בשני שמות שחיבר בעיר לока ושמו "ס' יסוד דקדוק או שפט יתר".

פלישר גם כן מתנגד לדעת הთוקרים שהרבא"ע היה במצרים ובבבל, כי אין לנו להסביר נדודיים מודומים על גנדודים האמתיים של הראב"ע כמו שהפרינו בזה כתבי קורותיהם.

6. בוגר ל"ספר העצמים להראב"ע — על ענייני הטבע והאדם ומה שאחר הטבע ועל מהות הבואה ותוכנות הגיגלים (חוץ). מ. גרובסרגה לנידון ותרס"א),¹² סובר פליישר שהרבא"ע חבירו "בלשון ערבית ולא בלשון עברית"¹³ וזה שבידינו הוא תרגום של ר' יעקב ב"ר שלמה ו' אלפנדראי. וכן כתוב גם ר"ש מוטו, וכן לא הזיכירו הראב"ע בחבורי העברים שהיכר באיטליה, צרפת ובריטניה — שלא דברו בתון ערבית. כנראה חבירו הראב"ע בספר בסוף ימיו בשב לארץ מולדתו. ברם פליישר עצמן חור מדרעתו זה והוכיח שהרבא"ע חבירו בספר או בצדון אפריקה במצרים ושוב לא שב לספר.¹⁴

(8) הצעפה לחכמת ישראל, שנה ח, טרפ"ד בודאפעט.

(9) שם, שנה י, טרפ"ו ושם יב, טרפ"ה, וע"ע ב"קרית ספר", שנה ב, טרפ"ה-ו.

(10) י. ל. פליישר: "הערות על דבר 'ספר העצמים' להראב"ע ז"ל".

שם, כרך י"א, שנה י"ג, טרפ"ג, ע. 70.

(11) ע' הצעפה לחכמי, שנה י"ג, טרפ"ג, במאמרו: "תקוננים ותוספות למאמרי ע"ד ס' העצמים להראב"ע ז"ל". דרך אנג נזכיר בספר העצמים" מובא

(5) ע' בפירושו לראב"ע לשמות יב, יד; יג, יג; וע"ע אוצר החיים, שנה ב, מהברת יא.

(6) הצעפה לחכמת ישראל, שנה ח, בודאפעט טרפ"ד; שם, שנה ט, טרפ"ה.

(7) שם, שנה י, בודאפעט טרפ"ג. וע"ע שם כרך י"א, טרפ"ז: י. ל. פליישר — "הערה לפירוש ראה"ע (පירושו הקצר לשמות כה יח על מדות המשכן)

ופירושינו לכתה⁵, עפ"י הכלל התלמודי: "דברי תורה ענינים במקומות זה וענינים במקומות אחר" (ירוש. ר"ח פ"ג ח'ח).

זהיר הוא בלשונו וחושש לומר "קבלו דעתך". עמוק חקר הוא בכל המקומות הקשים יותר מפרש הראב"ע התעלמו מהם. סגןנו צח ובהירות, ולא בוש לומר "לא ידעתי פירושו". העורתו מדוקיות ותקונית זערית וזהירות ב"תקנת עזרא" והת הוא לשנות קוצץ של יוד מדברי הראב"ע. השתדל פ. לוזות הרבה מקומות שהראב"ע מצטט את "הגאון", למצוא היכן אמרם רס"ג. הוא אף הוסיף סימני פרשיות ופסקים בה"פניהם" של פירוש הראב"ע בפעמי הראשונה.

שלשת כתה⁶ שהשתמש בהם פ. הם: "כ"י בודאפעט" של האקדמיה ההונגרית, "כת"י ווינצ'" של הספריה הלאומית מוניה, ו"כת"י בבייח"ס לרבניו בוינה".

שם השוואת נוסח הראב"ע השתמש גם במפרשים של הראב"ע. ובעיקר המוטוט, צפנת פענח, מרגלית טוביה ומחוקיק יהודה. פ. הקדים לפירושו מבוא ארוך בראש הספר הכלול "קורות פירוש אבן עזרא לספר שמוט". בהיותו בקי במתימטיקה השתדל מבלי לדוחוק הרבה פירושים קשייה בהנה בדרכי הראב"ע והוסיף ליתר ביאור צירום וחוובנות⁷. ענותנותו ואפקן הצנוע מורגשים בכל מקום. בקיאותו רבה ומסקנותיו מוגשות לפני הקורא בזהירות עצומה ובדרך הצעטה.

אכן חשוב היה תרומתו זו הפלשנית, וכיitr מהקרים המקוריים הנקנו לו לפירוש את עולמן.

אין לך בעיה ומארע השוב בחיי הראב"ע ובחבריו של פירוש לא נגע בהם במחקרים רבים, לרבות זהוי תאריכים ומקומות בחיי הפרשן הנודע.

2. במאמרו "תקוננים והערות לפירוש אבן עזרא לשמות"⁸ קבץ כעמידר גרנה הרבה תקונים בהם הוא מנסה את הנוסחה הנכונה בפירוש הראב"ע לשמות. כפי שהוציא אח"כ בחיבורו הגדול, חלק מהערותיו אלו פירטם כבר באוצר החיצים, "אפרילון", וב"התורה והארץ".

3. במאמר "אייפה ראה ראב"ע כדמות המן?"⁹ מוכיח פ. ברוזות שאין לגירסת גוץ בפי הראב"ע לשמות טה, יג — שלפיה היה הראב"ע

באשור — שם יסוד. ובמקום "אלצ'יך" ו"אלנצ'יך" הנכון הוא "אלכ'יך" Kasr el Kebir (Alcazar) והוא עיר — Kasr el Kebir בצדון מאורך שבת התגורר הראב"ע לדעת פ. לפני שנה תתק".

4. עוד בשנת 1924 פירסם פליישר "קורות פירוש אבן עזרא בספר שמוט"¹⁰ על היחס שבין שני פירושי הראב"ע לשמות הקצר (הנדפס בטיעות בחומשים) והארוך ומשתדל להוכיח שהקצר קודם להארוך.

5. על דבר ספר היסוד ושפט יתר לראב"ע.¹¹ לבעתו והוי החברות הללו נוקט פ. בדעת וילנסקי "ספר ההגהה של הראב"ע אשר נדפס בשם "שפט יתר" לא "שפט יתר" שמו, כי שמו לא נודע לנו וכן נעלם ממנו זמן הבורו ומקומו". פ. סובר שהראב"ע לא קרא שם ל"ספר ההגנה" אלא רק הוסיף העורתו לספר התשובות של ר' אדונים שהעתיקו לעצמו — ובעהותיו אלו "הציג את הרס"ג מיד בעל ס' התשובות", ובஹוטן דק הוספות בלבד לא קרא לוין בשם. ו"באורך הימים נפרדעו הערות אלו מגוף ס' התשובות ונדרשו בפני עצמן בשם "שפט יתר". לדעתו נתחבר הספר בעיר לока שבאייליה בין שנת תתק"א—תקתק", באותו מקום וזמן שחייר הראב"ע פירושו לתורה. וכונראה. "שם היסוד" ו"שפט יתר" שניהם היו בספר אחד לפני הראב"ע בשני שמות שחיבר בעיר לока ושמו "ס' יסוד דקדוק או שפט יתר".

פלישר גם כן מתנגד לדעת החוקרים שהראב"ע היה במצרים ובבבל, כי אין לנו להסביר נידודים מודומים על גנדודים האמתיים של הראב"ע כמו שהפרינו בזה כתבי קורותיהם.

6. בנווגע ל"ספר העצמים להראב"ע — על ענייני הטבע והאדם ומה שאחר הטבע ועל מהות הבואת ותוכנת הגיגלים (חוץ). מ. גروسברג לנודן תרס"א),¹² סובר פליישר שהראב"ע חבירו "בלשון ערבית ולא בלשון עברית"¹³ וזה שבידינו הוא תרגום של ר' יעקב ב"ר שלמה ו' אלפנדראי. וכן כתוב גם ר"ש מוטוט, וכן לא הזיכירו הראב"ע בחבורי העברים שחיבר באיטליה, צרתת ובריטניה — שלא דברו בתון ערבית. כנראה חיברו הראב"ע בספר בסוף ימיו כששב לארץ מולדתו. ברם פליישר עצמו חור מדרעתו זה, ותוביתו שהראב"ע חבירו בספר או בצפון אפריקה בנערותו ושוב לא שב בספר.¹⁴

(5) ע' בפירושו לראב"ע לשמות יב, יד; יג, יח; יט, כ. וע"ע אוצר החיים, שנה ב/ מהברת יא.

(6) השנה י"ה, תרפ"ז ושם יב, מרפ"ה, וע"ע ב"קרית ספר", שנה ב/, מרפ"ה-ג.

(7) שם, שנה י"ה, תרפ"ז, וע"ע שם י"ג, מרפ"ה, ז"ל.

(8) ל. פליישר: "הערות על דבר 'ספר העצמים' להראב"ע ז"ל".

שם, כרך י"א, שנה י"ג, מרפ"ה, ע' 70.

(9) ע' הצעפה לחכמת ישראל, שנה י"ג, מרפ"ה ז"ל. דrk אגוב נזכיר בספר העצמים" מובא ע"ז ס' העצמים להראב"ע ז"ל".

(5) ע' בפירושו לראב"ע לשמות יב, יד; יג, יח; יט, כ. וע"ע אוצר החיים, שנה ב/ מהברת יא.

(6) הצעפה לחכמת ישראל, שנה ח/ בודאפעט מרפ"ד; שם, שנה ט, מרפ"ה.

(7) שם, שנה י"ה, בודאפעט מרפ"ז. וע"ע שם כרך י"ג, מרפ"ז: כ. ל. פליישר —

"הערה לפירוש ראב"ע (පירושו הקצר לשמות כה יח על מדות המשכן)

7. במאמר מיוחד זו פ. בשאלת ביוגרפיה הנווגעת לחיה הראב"ע, והוא: "באיזו שנה מת רבי אבן עזרא".¹²) תאריך זה חשוב לנו מאה, כי לפניו נוכל לקבוע שנת לסתו ולדעת מספר שונות חי הראב"ע. דעתו שנות הובעו בענין זה, המסתמכת על הכתובת הידועה, שנדרשה בסוף השיר "לדור דורים" ב"שפת יתר" להראב"ע (חוצ' מ. ל. ביסליכוס, פרסבורג — 1838), שלפיה נפטר הראב"ע בשנת תתק"ז באמרו "ואברהם בן חמש ושביעים שנה בזאתו מהרין העולם. תנצב"ה".

ג' רץ קבל תאריך הכתובת שהוא "יום שני ר'ח אדר ראשון שנת תתק"ז" (גרץ: כרך ד' ציון 8). וכן גם דעת הכתמים: הרב שי"ר, הלברשטט וכחנא, אולם פליישר קובל ארבעה כללים בדבר:

א. ההנחה שהראב"ע חי ע"ה שנים לפי כל הרשימות.

ב. ברור שראב"ע חלה לפניו היותו בן ס"ה, ובהתו בן ס"ד שנים הtell להבר פירושו הארוך לתורה עדות הראב"ע עצמה.

ג. שאפשר להראב"ע הוקן בן ס"ד לעבד במרץ כל כך גדול אחרי מהלתו שיבל לחבר בשנה את פירושיו הגדולים לבראשית, שמota, דנאיל, תהילים ותריישר.

ד. קיבל לנכון התאריך של תתק"ג לעת גמרו פירושו הארוך לשמות. לפי זה אין צורך לקבל שנת תתק"ז כשם פטירתו. וכך סובר פ. כי הראב"ע נפטר ביום שני בשבת בראש חדש אדר ראשון שנת תתק"ד ולא תתק"ג, ומוקם פטירתו לדעתו הוא אנגלייה ובלי ספק לוונדוֹן והיות שחי ע"ה שנה נמצא שהראב"ע נולד בשנת תתק"ג.

אחרי שפלישר סותר דעתו של גריין בוגע לקדומות של הפרוש הקצר והארוך של הראב"ע לשמות ולמקומות חבירם, נתנו לנו פ. רישימה מפורשת של התאריפים והמקומות בקורות הראב"ע מעת בווא לרומה עד פטירתה והיכן חיבר את חבריו. מסקנותיו היא שהראב"ע נפטר מרומא לוונדוֹן בדרך ישירה ולא שב לעיר שכבר עבר (כדעת אחרים) "ולא נסע עקללות החלק ושוב", כדעת גריין, שטינשנידר וכחנא.

8. להשאלה "אייפה מתי רבי אברהם אבן עזרא ז"ל?" ייחד פ. את הדיבור במקום אחר¹³). לדעתו הוסיף המעתקים בסוף השיר הידוע "לדור דורים" — את המלים — "ברומא בשנת תתק"ז וגמרו בששי בשבת" —

בקטעים ע"י ר"ש מוטט ובמקרה חימי" לר' שמואל צדקה. פליישר מביא ראיות שהראב"ע האמין בהודת הרוחניים, ושהיבר פירוש קדמון בספר תלמיד שנאבד עם יתר ספריו.

(12) "מורה ומעלב", כרך שני תרפ"ה.

(13) ע' קריית ספר, שנה ה', תרפ"ה-תרפ"ט, ע' 126.

ו/י בנימין מטודילה בן עירו של הראב"ע לא הזכיר, איפוא, את שמו בין יתר חכמי רOME שהזכירים במשמעותו.

פ. מקבל את עדותו של ר' משה תקו בס' "כתב תמיין", שנכתב חמישים שנה אחרי פטירת הראב"ע, והיא — שנפטר באנגליה — ולכך מניה פ. שעדי תתק"ד התקgorה הראב"ע בלונדון, וחוי ברחמי הגאניך ר' יוסף בן יעקב מודול שלכבודו היבר ספרו "יסוד מורה" (חוצ' ג'. שטרן).¹⁴

9. בדבר הספר "שפה ברורה" של הראב"ע (ספרDKDOKI, הוצ' פירדאה, תקצ"ט), שלוינו כתבו כבר דה רוסי גריין, ליפמן ווילנסקי, סובר פליישר שהובר באיטליה לפני שנת תתק"ח בעיר וירונטה, ולא הוועתק ברומי כדיות וילנסקי.¹⁵

10. לא רק בחו"י חי הראב"ע וחבריו, כי אם גם בענין חיי בנו יצחן, גורלו דין פליישר. בעיה מוטבcta זו בדבר יצחק בן אברהם והמרתו בדת האיסלאם הגיעו אליו יונה מחרוזו של ר' יהודה אלחריזי, שהציגו לקלון עולם בן הראב"ע באמרו: "...ויצחק בנו גם הוא מקור השיר שאב.

ועל שיר הבן מזוי האב,
אך בבאו לארצות מורה
כבד ה' עליון לא וורת,

והסיר מעליו מעלי הדת היקרים

ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים". (תחלמוני, שער ג').
ברם מדברי שני השיריים שנדרשו בתרכ"ז ב"דיאוֹן לראב"ע (חוצ' ג'. איגר, ברלין) משמע בפרש שיצחק מות בתומו עוד בימי חי אביו אשר גם הספידו יפה כדרך שעושים לתחומים המתים מות ישראל, ולא כדעת ד"ר קויפמן. וכבר הוכחה ר' ד' כהנא בספרו¹⁶) מותון השיריים שר' יצחק לא המיר דתו. דעתו של פליישר במאמרו בענין זה¹⁷), היא שהראב"ע גופא בשירו "תוחלתני נכובה" מזכיר על מות בנו זה. לעתנו חלה יצחק בעת שאביו מורה הראב"ע היה בעיר אחרת, ומהר לבוא לבנו יצחק לרפאותו.
השיר נכתב סמוך למות יצחק, שהוביל העיר למולדתו ומם על פני אביו. נראה נכתב באחת מערי איטליה בין שנת תתק"ח לשנת תתק"ט.

Friedlander M. Ibn Ezra in England. J.H.S. in England, Trans- 14 actions vol. II, 1804—5.

(15) "מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר, שפה ברורה" ? — האופה לחכמת ישראל, שנה י"ג, תרפ"ט.

(16) קובץ חכמת רabe"u, וורשי תרנ"ד לר' דוד כהנא.

(17) ע' אפרילון, בעריכת ש. מלולע, יאנקערס, ניו יורק, שנה ה', קובץ ראשונה, תרפ"ח, מאמרו של י. ל. פליישר "אללה תולדות יצחק בן אברהם".

7. במאמר מיוחד דן פ. בשאלת ביוגרפיה הנווגעת לחיה הראב"ע, והוא: "באיזו שנה מת רבנו אברם בן עוזרא".¹²) תאריך זה חשוב לנו מאה, כי לפחות נוכל לקבוע שנת לסתו ולדעת מספר שונות חיה הראב"ע. דעתו שנות הובעו בענין זה, המסתמאות על הכתובת הידועה, שנפסחה בסוף השידר "לדור דוריהם" ב"שפת יתר" להרב"ע (חוצ' מ. ל. ביסלטוס, פרסבורג — 1838), שלפיה נפטר הראב"ע בשנת תתק"ז באמרו "ואברהם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מהרין העולם. תנצב"ה".

ג' רץ' קיבל תאריך הכתובת שהוא "יום שני ר'ח אדר ראשון שנת תתק"ז" (גרץ: כרך ד' ציון 8). וכן גם דעת הכתמים: הרב שי"ר, הלברשטט וכחנא, אוילם פליישר קובלע ארבעה כללים בדבר:

א. ההנחה שהרב"ע חי ע"ה שנים לפי כל הרשימות.

ב. בלוור שראב"ע חלה לפניו היותו בן ס"ה, ובהתו בן ס"ד שנים הattle להבר פירושו הארוך לתורה עדות הראב"ע עצמה.

ג. שאפשר להרב"ע הוקן בן ס"ד לעבד במרץ כל כך גדול אחרי מחלתו שיוכל לחבר בשנה אחת פירושו הגדולים לבראשית, שמota, דנאיל, תהילים ותריעשר.

ד. קיבל לנכון התאריך של תתק"ג לעת גמרו פירושו הארוך לשם. לפי זה אין צורך לקבל שנת תתק"ז כנת פטרתו. וכך סובר פ. כי הראב"ע נפטר ביום שני שבת בראש חדש אדר ראשון שנת תתק"ד ולא תתק"ג, ומוקם פטירתו לדעתו הוא אנגלית ובלי ספק לוונדו. והיות שהי' ע"ה שנה נמצאה שהרב"ע נולד בשנת תתק"ג.

אחרי שפלישר סותר דעתו של רץ' נוגע לקדמותם של הפרוש הקצר והארוך של הראב"ע לשמות ולמקומות חבורם, נתנו לנו פ. רישימה מפורשת של התאריפים והמקומות בקורות הראב"ע מעת בווא לרומה עד פטירתה והיכן חיבר את חבריו. מסקנותיו היא שהרב"ע נפטר מרומא לוונדו בדרך ישירה ולא שב לעיר שכבר עבר (כדעת אחרים) "ולא נסע עקללות החלק ושוב", כדעת גריין, שטינשנידר וכחנא.

8. להשאלה "אייפה מתי רבנו אברהם בן עוזרא ז"ל?" ייחד פ. את הדיבור במקום אחר¹³). לדעתו הוטיפו המעתיקים בסוף השיר הידוע "לדור דוריהם" — את המלים — "ברומא בשנת תתק"ז" וגמרו בששי בשבת" —

בקטעים ע"י ר"ש מוטט ובמקרה חימי" לר' שמואל צדקה. פליישר מביא ראיות שהרב"ע האמין בהורדת הירוחניים, ושהיבר פירוש קדמון בספר תהלים שנאבד עם יתר ספריו.

(12) "מורה ומערב", כרך שני תרפ"ה.

(13) ע' קריית ספר, שנה ה', תרפ"ה-תרפ"ט, ע' 126.

ו/ר' בנימין מטודילה בן עירו של הראב"ע לא הזכיר, איפוא, את שמו בין יתר חכמי רOME שהוכרים במטעתו.

פ. מקבל את עדותו של ר' משה תקו בס' "כתב תמיין", שנכתב חמישים שנה אחרי פטירתה הראב"ע, והיא — שנפטר באנגליה — ולכון מניה פ. שעדי תתק"ד התקorder הראב"ע בלונדון, וכי ברחמי הגadic ר' יוסף בן יעקב מודול שלכבודו היבר ספרו "יסוד מורה" (חוצ' ג'. שטרן).¹⁴

9. בדבר הספר "שפה ברורה" של הראב"ע (ספרDKDOKI, הוצ' פירדיא, תקצ"ט), שעליו כתבו כבר דה רוסי גרץ, לייפמן ווילנסקי, סובר פליישר שהובר באיטליה לפני שנת תתק"ח בעיר וירונטה, ולא הוועתק ברומי כדיות וילנסקי.¹⁵

10. לא רק בחווי חיה הראב"ע וחברו, כי אם גם בענין חיי בנו יצח, גורלו דין פליישר. בעיה מוטבcta זו בדבר יצח בן אברהם והמרתו בדת האיסלם, הגיעו אליו מחרוזו של ר' יהודה אלחריזי, שהציג לקלון עולם בן הראב"ע באמרו: "...ויצח בנו גם הוא מקור השיר שאב.

ועל שיר הבן מזיו האב,
אך בבאו לארצות מזרה
כבד ה' עליון לא זורת

והסידר מעליו מעילי הדת היקרים

ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים". (תחלמוני, שער ג').
ברם מדברי שני השיריים שננדפסו בתרם'ו ב"דיאוֹן לראב"ע (חוצ' ג'. איגר, ברלין) משמע בפירוש יצח מתחומו עוד בימי חי אביו אשר גם הספידו יפה, כדרך שעושים לתחומים המתים מות ישרים, ולא כדעת ד"ר קויפמן. וכבר הוכחה ר' ד' כהנא בספרו¹⁶ מתוון השיריים שר' יצח לא המיר דתו. דעתו של פליישר במאמרו בענין זה¹⁷, היא שהרב"ע גופא בשירו "תוחלתני נכובה" מזכיר על מות בנו זה. לדעתו חלה יצח בעת שאביו מרו הראב"ע היה בעיר אחרת, ומהיר לבוא לבנו יצח לרפואתו. השיר נכתב סמוך למות יצח, שהוביל העיר למולדתו ומם על פניו אביו. נראה נפטר באחת מערי איטליה בין שנת תתק"ח לשנת תתק"ט.

Friedlander M. Ibn Ezra in England. J.H.S. in England, Trans-¹⁴ וע"ע actions vol. II, 1804—5.

(15) "מתי ואיפה חבר אבן עוזרא ספר, שפה ברורה, שלו?" — האופה לחכמת ישראל, שנה י"ג, תרפ"ט.

(16) קובל' חכמת רabe"u, וורשי תרנ"ד לר' דוד כהנא.

(17) ע' אפרילון, בעריכת ש. מיללער, יאנקערס, ניו יורק, שנה ה', קובל' ראשונה, תרפ"ח, מאמרו של ר' ל. פליישר "אללה תולדות יצח בן אברהם".

שמות פעמיים בקהילות ספרד וצפון אפריקה, והעיר אליסאנגה הייתה האخונה שבה התגורר הראב"ע בספרד, ושם נפצע מהרדייפות. 14. בענין נסיעותיו של הראב"ע, אף פליישר חומר מקורי רב «למען הראות שבתקופה הראשונה של קורותיו היה הראב"ע מתגורר במדינות שונות וערים שונות באפריקה הצפונית»²³). פ. מוכיה ש„פעמים רבות נסע ספרד לאפריקה ולהפך”. סדר המידנות בנסיבותיו היה כזה: מזרימה,ALARAKA, תוניס, אלג'יר ומרוקו בעיר האפואלאט וסגולטה. גם פליישר נקט לראשונה בדעת גראן, שטינשנידר, כהנא וקופמן, שהרaab"ע היה במצרים²⁴), ואולם אחר כך חזר מדעה זו, והович „רביה יהודה הלו בא יחד עם ראב"ע לתוניס, ובעיר קאבס אף כתב קינה לנרצחי האלמוניים. (יע כהנא, ראב"ע, כרך א', ע' 250). הרaab"ע התגורר באפריקה הצפונית שנים רבות לפני שנסע לארצות אירופה. מאפריקה שב לספרד ומשם החל לרומה כשנה-שנתיים לפני שנת תתק'ק. אין כל ספק — כתוב פליישר — שאת אחד המשעות לאפריקה עשה ראב"ע יחד עם רבינו יהודה אלויי, עדות ר' שלמה ז' פרחון ב„מחברת העדרון” (הוז') גוטליב, פרטבורג — 1844²⁵).

15. במאמרו "רבניו אברהם ابن עוזא בצרפת, התגורר רותו ועובדתו הספרותית שם"²⁶), מברך פליישר כל המקומות והאתרים במשמעות הרואה"ע ופעולתו בצרפת והתעכבותו בגרבונה עדות בעל "צפנה בענה", ואח"כ בבדרש (Beziere), שהיבור שם לכבוד חכמיה את "ספר השם" (פיירדיא תקצ"ה, עם פ"י) אוור נוגה להזכיר ר' גבריאל הירש ליפמן). סקירהיפה נתנת לנו על חבריו הרואה"ע בחמת החכונה בספר "ראשית חכמה" עט פירושו "ספר הטעמים", "ספר משפט המזולות", "ספר המולדות", "ספר המבחרים", "ספר המאורות" ו"ספר העולם". כל אלו דנים באסטרולוגיה, חמת המזולות והשפעתם על הברואים. ספריהם אלו תורגמו ל לטינית ע"י פוטיאוס אפוניניסטס — (Venedry 1507). הרואה"ע היברם ממש שלשה חידשים בבדרש, והספרים הללו הינו מאוד נפוצים, באירופה, בעיקר במדינת פרובנס.

16. גם בדבר ה „ראב"ע ומלאכתו הספרותית באנגליה“ בofilmsiar ארכוות ורימוט אל „אורות השתרט“ שבכתב נגזר הרשכ"ם וחומרית.

(23) שם, י. ל. פליישר: "רבעינו אברהム אבן עוזרא באפריקה". וע"ע בוהם-סינני, כרך א' בולגרשת — מרפ"ח.

(24) ע' קריית ספר "על דבר הספר היסוד ומשפט יתר להרaab" ע" שנה ג' קורן ב-

(25) וע' "אגירות חכמי איטליה, המספרות שבחרaab"ע". נ. בן מנחם, סינאי, כ"ט, ירושלים.

(26) מורה ומערב, ברך ד' תר"ג.

הדבר בשנת 1160, ועודין מוטלת בספק נסיעת הראב"ע לברגד לבנו חיהלה¹⁹ (הרב יצחק נולד בדורו של הוגו ורבר איזה לאבג'ד). ואשר להמרת דתו סובר פליישר שהיותו איש חסדו הרופא נתנהל בן עלי מבוגדר חיבק דת איסלם יצא שם רע גם על רעו ר' יצחק בן הראב"ע (שהעתיק פירושו של הרופא לקוחלה). ובונגע למקורו של אלחרייני מפשר פליישר, שיצחק אمنם חמיר את דתו " רק למראית עין כלפי חזון, אבל כלפי פנים נשאר יהודי נאמן לעמו ודתו". וربים היו כמוהו את, ועליהם כתוב הרמב"ם ב"אגרת השמד" שאין לו לזלזל באלו שהמירו באונס. כנראהaireע

12. בדבר מקום קבורתו של הראב"ע, סובר פליישר שאין שום יסוד להאמין שהראב"ע נפטר בכבוד בא"י כעדות ר' יצחק חילז (1333) בספרו "שבילי ירושלים". אחרי שפלישר מתהו את מסעות הראב"ע, הוא מביא דעתו של ר' יוסף טוב עולם הספרדי (שחייב פירוש על הראב"ע לתורה) שהראב"ע בא בסוף ימי לארץ ישראל אחריו שחייב פירשו לתורה⁽²⁰⁾, בניגוד לזה מתקבל פליישר ועתן של ר' משה מגן שהראב"ע ז' ומאר בעולגה⁽²¹⁾.

13. על השאלה "מדוע יצא אברהם בן עזרא מספרד?"²² דן פליישר במקום אחר,²² הוא מפיין אור על התקופה שבה עבר הראב"ע מספרד לרומה, ומ明顯ת לגורץ שלדעתו נולד הראב"ע בטולידה וחיה בה עד שעזבה מוסדר פרנסת וננד לבגדד ומשם לרומה. הוא גם לא מקבל סברת שטינשטיידר שלא עוז הראב"ע את ספרד "מהמות האלמוניידין" ("מהמות המציגים" לדברי הראב"ע בהקדמתו לאייכה). הוא גם לא מזמין שם יסוד בהשערותיהם השונות של גיגר, אלברכט וד. כהנא בוגנע למסעותיו של הראב"ע בכלל. לדעתו לא, "קנאו בו הנקנים" (אלברכט), כי הראב"ד חושב על הראב"ע (ב"סדר הקבלה" שלו) כעל איש חכם וקדוש, ואת פיויטו היו שרים בbatis הכנסיות שבספרד (כעדות אלבוגן), אלא שהראב"ע ברוח מספרד מבלי להפקיד דרכו לרומה מהמות האלמוניידין, ולדריפותיהם שמהן טעם בעצמו רומו השיר "אהה ירד". לדעתו עשו האלמוניידין

18) סיגי, כרך כ"א, ירושלים, תש"ג, בעריכת הרב י. ל. הכהן מימון. וע"ע חיים שירמן המשירה העברית בספר וופראנס. כרך ראשון הוציא דברי, ירושלים, תל-אביב, תש"י'.

19) ע' ברבעון הדרמטי לחכמי R.E.J. XXX, 140 —

(20) ע' בספרו "צפנת פענח" הוז' ד. הרוצוג, חלק א', קראקה תרע"ב, ע' 50.
 (21) נ' ל' פליישר: "הנוגה בדור הארץ" ג' בראבא בעי' באב' צ'רנוביל, ע' 18, שם.

1992-1993 学年第二学期期中考试卷

ירושלים, ירושלים, תשע"ג

²²) מזרח ומערב, בעריכת אלמליה. כרך שלישי – תרפ"ט.

שמות פעמיים בקהילות ספרד וצפון אפריקה, והעיר אליסאנה הייתה האخונה שבה מתגורר הרלאב"ע בספרה, ושם נפגע מהורידות.

14. בעניין נסיעותיו של הראב"ע, אף פליישר חומר מקורי רב «למען הראות שבתקופת הראשונה של קורותיו היה הראב"ע מתגורר במדינות שונות וולדים שונות באפריקה הצפונית»²³). פ. מוביה ש„פעמים רבות וסע מספרא לאפריקה ולהפך“. סדר המדינות במסעותיו היה כזה: מצרים, בארקא, תוניס, אלג'יר ומאורוקו עירית אפולאלות וסרגלטה. גם פליישר נקט בראשונה בדעת גוץ, שטינשנידר, כהנא ו קופמן, שהראב"ע היה במצרים²⁴), אולם אחר כך חזר מדעה זו, והוליך „שרבי יהודה הלויב בא ייחד עם ראב"ע לתוניס, ובעיר קאבס אף כתב קינה לנרצחי האלמוניים. (ע' כהנא, ראב"ע, כרך א', ע' 250). הראב"ע המתגורר באפריקה הצפונית שנים רבות לפני פניו שנסע לארצות אירופה.

מאפריקה שב לספרד ומשם הלא לromeו כשנה-שנתים לפני שנת תתק"ק.
 אין כל ספק — כותב פליישר — שאט אחד המסעות לאפריקה עשה ראב"ע
 יחד עם רביינו יהודה הלוי, עדות ר' שלמה ז' פרהון ב"מחברת הערוך" (הוציא
 גוטליב, פרסבורג — 1844).²⁵

15. כאמור "רבני אברם בן עזרא בצרפת, התגוררו ועבודתו הספרונית ש"מ"²⁶), מברר פליישר כל המקומות והאתריים במסעות הרא"ע ופלוותו בצרפת וה��בותו בරובונה כעדות של צפנת פענח", ואח"כ בבדרש (Beziere), שהיבור שם לכבוד חכמיה את "ספר השם" (פיורדה תקצ"ה, עמ פ"י אוור גוגה להמו"ל ר' גבריאל הירש ליפמן). סקירה יפה נתנת לנו על חבריו הרא"ע בחכמת התוכונה בספר "ראשית חכמה" עם פירוש "ספר הטעמים", "ספר משפט הمزולות", "ספר המולדות", "ספר המבחרים", "ספר המאורות" ו"ספר העולם". כל אלו דנים באסטרולוגיה, חכמת המזולות והשפעתם על הבריאות. ספרים אלו תורגמו לטינית ע"י פוטיארט אפוניניסט — (Venedry 1507). הרא"ע חיברם במשך שלשה חדשים בבדרש, והספרים הללו היו מאוד נפוצים, באירופה, בעיקר במדינת פרובנס.

16. גם בדבר ה „ראב"ע ומלאכתו הספרותית באנגליה.“
בו פלישר אלומות וביחד על „אגרת השבת“ שכח נגד הרשבות וקורותיהם.

(23) שם, י. ל. פליישר: «רבינו אברהם אבן עוזרא באפריקה», וע"ז כותם ב-«סינאי», כרך א', בוקלשת — מרפ"ח.

(24) ע' קריית ספר "על דבר ספר היסוד ושפת יתר להראב" ע"י, שנה ג', חוברה ב-.

(25) ועי' *אנג'ירות חכמי איטליה, המספרות שבחראב"ע*, נ. בן מנחם, סיגי, כ"ט, ירושלים.

(26) מורה ומורה, כרך ד' תר"ג.

11. במאמר אחר „לקורות יצחקaben עזרא“¹⁸, מגלח לנו פליישר על פי מקורות החדש פריטים נוספים על יצחק בן הראב"ע, ומסקנותיו הן: שיצחק נולד בקורדובה והתגורר אתי"ל במצרים לפני שנת 1143, שם כתב שירים כאבוי ו עבר אז לבגדה. ואשר להמרת דתו סובר פליישר שהיותו ואיש חסדו הרופא נתגאל בן עלי מגendas חיבק דת איטלט יצא שם רע גם על רעו ר' יצחק בן הראב"ע (שהעתיק פירושו של הרופא לקובולות). ובנוגע למקרו של אלחריזי, מפישר פליישר, שיצחק אمنם המיר את דתו „רק למראית עין כלפי חזז, אבל ככלפי פנים נשאר יהודי נאמן לעמו ודתו“. ורבים היו כמותו אז, ועליהם כתוב הרמב"ם ב„אגרת החמד“ שאין לו לזל באלו שהמירו באונס. כנראהaireע הדבר בשנת 1160, וудין מוטלת בטפק נסיעת הראב"ע לבגדד לבנו החילוה¹⁹.

12. בדבר מקום קבורתו של הראב"ע, סובר פליישר שאין שם יסוד להאמין שהראב"ע נפטר בכבול בא"י בעדות ר' יצחק חילו (1333) בספרו "שבילי רוסליטים". אחרי שפלישר מתחה את מסעות הראב"ע, הוא מביא דעתו של ר' יוסף טוב עולם הפטורי (שהיבור פירוש על הראב"ע לתורה) שהראב"ע בא בסוף מיו לארץ ישראל אחרי שהיבור פירשו לתורה²⁰), בניגוד לזה מקובל פליישר עתרו של ר' משה תאנו שהראב"ע נפטרanganlich²¹).

13. על השאלה "מדוע יצא רביינו אברהם ابن עזרא מספרד"?
ז' פליישר במקום אחר²²), הוא מפיז א/or על התקופה שבה עבר הראב"ע מספרד
לrome, ומתנגד לගוץ שלדעתו נולד הראב"ע בוטolidה וחיה בה עד שעובה מהוסר
גרנסה וננד לבגדד ומשם לrome. הוא גם לא מקבל סברות שטינשטייך שלא
זוכג הראב"ע את ספרד "מחמת האלמווחידין" ("מחמת המציקים" כדברי הראב"ע
שהקדמתו לאיכה). הוא גם לא מוצא שום יסוד בהשערותיהם השונות של גיגר,
לברכט וד. כהנה בוגג למסעותיו של הראב"ע בכלל. לדעתו לא "קנאן בו
קנאים" (אלברכט), כי הראב"ד חושב על הראב"ע (ב"סדר הקבלה" שלו) כבעל
יש חכם וקדוש, ואת פיטורי היו שרים בבתי הכנסיות שבספרד (כעדות אלבוגן),
לא שהראב"ע ברה מספרד מבלי להפוך דרכו לrome מחמת האלמווחידין,
לודיפוחיהם שמהן טעם בעצמו רומו השיר "אהה יודה". לדעתו עשו האלמווחידין

1) סיני, כרך ב'א, ירושלים, תש"ג, בעריכת הרב י. ל. הכהן מימון, וע"ע חיים שירמן השירה העברית בספרד ופורטוגל. כרך ראשון הוציא דביר, ירושלים, תל-אביב, תש"ז.

(1) ע' בربעון הארכאולוגי לחכ"י R.E.J. XX, 140 —

⁵⁹) ע' בספרנו "עפנות פגועה" פג' ג ב פג' ז ב' במאמר מלח"ב ז' ז'

ו) י. ל. פליישר: "הבקבר לאב"ע בארץ ישראל או לאין" לוח ירושלים, ירושלים, תש"ג.

) מזרח ומערב, בעריכת אלמלית. קרך שלישי — חרב"ט.

לדעמו העלים הראב"ע מוקם חבור האגדת «لتת לה צורה סודית למען תפעל יותר על לב התבונן» כשהיא לבושה בערפליה המסתורין. במאמר שני בשם זה (אוזח"ת, שנה ז', הוברת ז')²⁷ מתאר פליישר תוכן הספר «יסוד מורה» לראב"ע והוא חיבורו בדבר המצוות, המחולק ל-י"ב שערים בעלי חומר מגוון עשיר כדרך הראב"ע בחברונו. (וע' קרם חמד, ח"ב, מכתב ז' לשל"ל).

17. ב „פירושים לפידושים ראב"ע לראב"ע לפירושים לפירושים„²⁸, נตอน לנו פליישר רשיימה ביוביוגרפיה של כל הפירושים שננדפסו עד היום וגם מפירושים בכתבי שלא ראה או רוא עולם שנתחברו על פירוש הראב"ע. הערכתו ומקורותינו לרישימת הסופרוכנטרים החשובות מאוד לספרות הראב"ע ומחורתן.

18. במאמר אחר „דברים תמהים בפירוש ראב"ע"²⁹, עומד פליישר על תופעת הדברים ששבשו את עיקתיהם בפירוש ראב"ע למקרא, ומראה על סתריות רבות בדרכי הרבה המבואים עפ"י הפירושים על הראב"ע, על השוואות מותך כת"י שונות ועל „דברים שאחריו העיוון נראה שהראב"ע לא טעה“.

19. פליישר הוציא לאור את „ספר המבחרים לראב"ע"³⁰ חبور בתוכנה שעלה פיו יובנו הרבה פירושים קשי-הבנה במקרא, (כגון דברים ה/ כ"ז). ה „סודות" שבפירושיו נפתרים מלאיהם בחברונו על התכוונה. הללו נתרגם מכבר לרומית, ארכאית, אנגלית ועוד, וכן עכו כהה גם לחכמי הנוצריים. בעוד שהרבב"ם חשב את הכתובת המזוינת לאמונה טפלה (רמב"ם הל' עכו"ט, פ"א) ה"ח, חשב הראב"ע שהאדם יכול להינצל מצרות שונות ע"י חכמת המזלות, ושגורלו של האדם הסתמי תלוי בכוכבים ומזלות. ובכל זאת לא תשלול השפעה המזלות — לדעת הראב"ע — את הבחירה מהאדם, אשר לא יכול האדם לשנות את טבו בכלל כי אם הפרטים ישתנו". (ע' ראב"ע לשמות ז, ג').

20. חבור אחר של הראב"ע הוציא י. ל. פליישר בשנת תרצ"ב, וראה „ספר המאורות לראב"ע"³¹, החבור בחכמת האיצטגניות שהראב"ע

(27) וע"ע על תרגומו של הראב"ע בספר טעמי הלוות של מהמד בן מתני, ועל „ספר המספר לראב"ע" ועל „סוףימי הראב"ע ומקומות פטירתו", במאמרו של פליישר הניל ב „אוצר החיים" לת. י. עהנריין, שנה ז, מחברות ה-ו-ג.

(28) ע' „אוצר החיים", שנה יא-יב-יד, בהמשכים.

(29) נדפס ב בית המדרש החדש ירוחם, יול עי' א. פירוקא, גירבה, תרצ"א שנה שנייה.

(30) ט' המבחרים לראב"ע, ייל עי' י. ל. פליישר, עפ"י כת"י וטיקאן, קלוזן, בס' היובל להרבנים לאווי, לענקע, זיגנער, וגם בהוספה מיוודת.

(31) ט' המאורות לראב"ע, עם העורות, עפ"י כת"י וטיקאן משנת הא' קצ"ה יול עי' י. ל. פליישר, סינני, ברך ה' ס' היובל לד' נמירוכר, בוקרשטי, תרצ"ג, ובהדפסה מיוודת.

למדה בספרד והתמהה בה. הוא אף נחשב למיפוי הראשונות של חכמת זו מארחות ערבי לארכוזות הנוצריות, בדרך שעשה עם המכמת הדקדוק³²). גם מתיוד הבור זה יבוארו הרבה מפירושיו הקשים למקרא, כנראה חבורו הראב"ע בשנות ד"א תתק"ח בעיר בדרש בצלמת.

ואמנם, מבטחנו פליישר להוציא לאור סידרת שלמה של חבורים אלו מהקדוק ותיקון, ביניהם ס' „ראשית חמלה" ס' „האלות" ס' „המקדים ותיקון" (הוציאו בתרצ"ט — קלוזן), ס' „הטעמים" (הוציאו בירושלים המברחים) (הוציאו בתרצ"ג), ס' „המולדות" (הוציאו בברוקשת תרצ"ג), וס' „העולם" (הוציאו באוזחה' — תרצ"ז). לדבר „ספר העבור שרצת להוציאו העיר א"א עקיבא, שי. ל. פליישר מטומשווארה יום להוציאו מהדורה חדשה של כל ספרי ראב"ע, ואף הוציא מקצתם... ביןתיים פרצה מלחתת העולם השניהם ולא שמעתי עוד דבר על האיש ופועלו"³³).

21. להחיי שמו של הראב"ע, כתוב פ. מאמרו „כמה חכמים היו לבנו בשם ר' אברהם החוזה" (ע' חורב, י"א. בימ"ד למורים ישיבה-אוניברטיטה, ניו יורק — תש"א).

המחבר הפורה זהה שהקדיש כל חייו לחקר הראב"ע וחבוריו, פירסם גם מאמרים אחרים, כגון „הגחות לש"ס" מאת זקנו ר' ברוך עקעעלן אבד"ק טסוס בעמ"ס „פתח השדה"³⁴; על המודיקה באגדה בשם „באיזה דרך נלך באגדה"³⁵ ומאמר חשוב על תורתו בכת"י של הגאון ר' ואלא בוסקוביץ ול' שחבי בימי החותם סופר", ופירושו הרחב „סדר למשנה" על ה"יר החזקה" להרמב"ם, ועוד חבורים שלא זכו להידפס³⁶). פליישר ברוב חרדתו לתחור שבסכתייד חיפש לו גואלים בקרב ישראל. כן ראוי לציין מאמרו (היסטוריה בקרתית) „لتולדות רבני טומושוארה" במאoth ה"י"ח וה"י"ט³⁷.

Halevy Raphael: The Astrological Works of Abraham ibn Ezra, (32 Baltimore, 1927.

(33) ע' מאמרו „ספר העבור לרבי אברהם בן עזרא", תרביין, כ"ה חוב' שלישית, ניסן — תש"ז.

(34) בהמשכים ב „אוצר החיים", שנה ח' תרפ"ט. וע"ע „השגות ותשובה" ל. פליישר, שם ב המשכים.

(35) „נטעי בחורים" מסוף תורני, ייל עי' א. קצברג ואיצן, תרס"ה, בו פירסם עוד מאמרים.

(36) וע"ע מאמרו של ג. בן מנעם „כתבי י. ל. פליישר, קריית ספר, לוג, תש"ח, ע' 227–282.

(37) „שלשת אלפים עמודים כ"י מהרב ר' ואלא בוסקוביץ ול'." מאת י. ל. פליישר, קריית ספר, שנה ג' חוב' א' תרפ"ג. וכן גם בא „APERION" לרש מיללער, סעינאי קובץ ג' תרפ"ג.

(38) סיני", ברך ב', ספר היובל ד"ר אדולף שטרן, ברך ב', בוקרשטי — תרפ"ט.

לדעמו העלים הראב"ע מוקם חבור האגדת «להת לה צורה טודית למען תפעל יותר על לב המתוון» כשהיא לבושה בערפליה המסתורין. במאמר שני בשם זה (אוזחה"ת, שנה ז, חוברת ז²⁷) מונח פליישר הובן בספר «יסוד מורה לראי"ע והוא חבורו בדבר המצוות, המחולק לי"ב שערם בעלי חומר מגוון עשיר כדרך הראב"ע בחברונו. (וע' כרך חמ"ד, ח"ב, מכתב ז' לש"ל).

17. ב-«פירושים לפירוש ר' בא» ע' למקרא²⁸, נตอน לנו פליישר לשימה ביוביוגרפיה של כל הפירושים שננדפסו עד היום וגם פירושים בכתבי שלא ראו אור עולם שנתחברו על פירוש הראב"ע. הערכתו ומקורותיו לרישומת הטופר-קמנטרים השובות מאוד לספרות הראב"ע ומחורתה.

18. במאמר אחר «דברים תמהים בפירוש ר' בא» ע'²⁹, עומד פליישר על תופעת הדברים ששבשו המعتقدים בפירושו לראב"ע למקרה, ומראה על סתרות רבות בדרכי הרבה המבואים עפ"י הפירושים על הראב"ע, על השוואות מתוך כתבי שונים ועל דברים שאחר היען נראה שהראב"ע לא טעה».

19. פליישר הוציא לאור את «ספר המבחרים לר' בא» ע'³⁰ חבר בתוכנה של פיו יובנו הרבה פירושים קשי-הבנה במקרא, (כגון דבריהם ה', כ"ז). ה-«סודות» שבפירושיו נפתרים מלאיהם בחברונו על התכוונה. הללו נתרגם מכבר לרומית, ארכאית, אנגלית ועוד, ונודעו ככה גם לחכמי הנוצריים. בעוד שארמבי"ם השב את חכמת המזלות לאמונה טפלה (רמב"ם הל' עכו"ם, פ"א) ה"ח), חשב הראב"ע שהאדם יכול להינצל מצורות שונות ע"י חכמת המזלות, ושגורלו של האדם הסתמי תלוי בכוכבים ומזלות. ובכל זאת לא תשלול השפעת המזלות — לדעת הראב"ע — את הבתירה מהאדם, אשר לא יכול האדם לשנות את טבו בכלל כי אם הפרטים ישתנו». (ע' ר' בא"ע לשמות ז, ג').

20. חבר אחר של הראב"ע הוציא י. ל. פליישר בשנת תרצ"ב, והוא «ספר המאורות לר' בא» ע'³¹, החיבור בחכמת האיצטגניות שהראב"ע

(27) וע"ע על תרגומו של הראב"ע לספר טעמי הלוות של מהמוד בן מתני, ועל «ספר המספר לר' בא» ע' ועל «סוף ימי הראב"ע ומקום פטירתו», במאמרו של פליישר הניל ב-«אוצר החיים» לת. י. עהנרייך, שנה ז, מחברת ה-ו-ג.

(28) ע' «אוצר החיים», שנה יא-יב-יד, בהמשלט.

(29) נדפס ב-«בית המדרש החדש» ירושלים, יול' עי' א. פירוקא, גירבה, תרצ"א שנה שנייה.

(30) ס' «ה מבחרים לר' בא» ע', ייל עי' י. ל. פליישר, עפ"י כתמי וטיקאן, קלוז, בס' היובל להרבנים לאווי, לענקע, זיגנער, וגם בהופסה מיוחדת.

(31) ס' «ה מאורות לר' בא» ע', עם הערות, עפ"י כתמי וטיקאן משנת הא' קצ"ה يول' עי' י. ל. פליישר, «סיני», כרך ח' ס' היובל לד"ר נמירוב, בוקרשט. תרצ"ג. ובהדפסה מיוחדת.

למדה בספרד והתמחה בה. הוא אף נחשב למפתחה הראשונית של חכמת זו מארחות ערבי לארכוזה הנוצרים, בדרך שעשה עם הכמת הדקדוק³²). גם מתוד הבול זה יבואו הרבה מפירושין הקשים למקרא, כנראה חבורו הראב"ע בשנת ד"א התק"ה בעיר בדרש בצלפתן.

ואמנם, מבתיינו פליישר להוציא לאור סידרת שלמה של חבורים אלו מהקדוק ותיקן, ביניהם ס' «ראשית חכמה», «ס' השאלות», «ס' המבחרים» (הוציאו בתרצ"ט — קלוז), «ס' הטעמים» (הוציאו בירושלים תש"א), «ס' המאורות», «ס' המולדות» (הוציאו בברוקשת תרצ"ג), «וספר העולם» (שהוציאו באוזחה"ח — תרצ"ז). לדבר «ספר העבור שרצת להוציאו, העיר א"א עקיבא, שי. ל. פליישר מטומישורה יומם להוציא שודרה חדשה של כל ספר ר' בא"ע, אף הוציא מקצתם... בinatiים פרצה מלחתת העולם השני ולא שמעתי עוד דבר על האיש ופועלו»³³.

21. להחיי שמו של הראב"ע, כתוב פ. מאמרו «כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה» (ע' חורב, י"א. בימ"ד למורים ישיבה-אוניברסיטה, ניו יורק — תש"א).

המחבר הפורה זהה שהקדיש כל חייו לחקר הראב"ע וחבוריו, פירסם גם מאמריהם אחרים, כגון «הגחות לש"ס» מאת זקנו ר' ברוך עקעעלד אבד"ק טשות בעמ"ס «פאת השדה»³⁴; על המטודיקה באגדה בשם «באיזה דרך נלך באגדה»³⁵ ומאמר חשוב על תורתו בכתבי של הגאון ר' ואלא בוסקוביץ ז"לichi בימי החותם סופרי, ופירושו הרחב «סדר למשנתה» על ה"יד החזקה» להרמב"ם, ועוד חבורים שלא זכו להידפס³⁶). פליישר ברוב חרדתו לתורה שככתי-יד חיפש לו גואלים בקרב ישראל. כן ראוי לציין מאמרו (היסטוריה בקרתית) «لتולדות רבני טומושוארה» במאoth ה"יח וה"יט³⁷.

Halevy Raphael: The Astrological Works of Abraham ibn Ezra, (32 Baltimore, 1927.

(33) ע' מאמרו «ספר העבור לרבי אברהם בן עזרא», רבבי, כ"ה חוב' שלישית, ניסן — תש"א.

(34) בחמשלט ב-«אוצר החיים», שנה ה, תרפ"ט. וע"ע «השגות ותשובה» לי. פליישר, שם בחמשלט.

(35) «נטעי בחורים» מסוף תורני, ייל עי' א. קצברג ואיצמן, מס' ח' ב', בו פירסם עוד מאמריהם.

(36) וע"ע מאמרו של ג. בן מנחם «כתבי י. ל. פליישר, קריית ספר, לג, תש"ח, ע' 227–282.

(37) «לשנת אלףים עמודים כ"י מהרב ר' ואלא בוסקוביץ ז"ל. מאת י. ל. פליישר, טענני, קובץ ג' חוב' א', תרפ"ג. וכן גם בא"פין" לרש מילieur, טענני, קובץ ג' תרפ"ג.

(38) «סיני», כרך ב', ספר היובל ד"ר אדולף שטרן, כרך ב', בוקרשט — תרפ"ט.

אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המורחת לפני שקיומה

יתר מאמרי נפוצים במק"ע שונים, רובם כולם הזכרנו כה, וביחד מחקרי על הראב"ע ותורתו, ועליהם נוסיף עוד:

"פרש מאמר קשה בדברי אבן עזרא", אוצר החיים, שנה ז', מהב' א-ב.
"הערות לפירוש הראב"ע", ותקנות". בהמשכים, הצופה מארץ הגול, משנות תרע"ז-תרפ"ח.

"اورים ותקונים בפירוש הראב"ע", סיני שנה ב', כרך ג'
"סימניות", שם, שנה י', כרך י"א.
"הערות על דבר ספר היסוד" של ראב"ע, הצופה שנה י"ב, חוב' ד'.

"מתי ואיפה חבר אבן עזרא ספר שפה ברורה", שלון
שם כרך י"ג.
"הערות ותקונים לשידי ראב"ע", סיני, י', כרך כ"ה.

"הערות לאייגרות", חכמי איטליה, סיני ט"ה כרך ל,
ירושלים תש"ב.

"רבנו אברהם אבן עזרא ועובדתו הספרותית בעיר
רומא", אוצרה"ת, ט/תרצ"ג בהמשכים.

"רבנו אברהם אבן עזרא ומלاكتו הספרותית בעייל
לוקא שבאיטליה", הסוקה, שנה ב', תרצ"ה בודפשט, שם, שנה ד/
תרצ"ו-תרצ"ז.

"ספר העולם להראב"ע", נדפס ע"י י. ל. פליישער, אוצר החיים,
שם י"ג, תרצ"ג.

הנ"ל ב"חכמת שלמה", בערגסאס — תרצ"ג, ובהדפסה מיוונית.

"על שני הורוסקופים המוחשים לרבי אברהם אבן
עזרא", במנחה ליהודה, סי היובל להריל זלוטניק, ירושלים תש"ו. (פלישר
סבור שאינם של הראב"ע).

"ר' אברהם החוזה ורבי אברהם אבן עזרא". ב"לוח
ירושלים" שנה י"א תש"א, ע' קע"ח-קצ"ב. [והשוו, חורב, י"א, ניו יורק תש"א].
מאמרו "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה".

"ספר הטעמיים" להראב"ע, נוסח ראשון, מהד' י. ל. פליישר,
ירושלים תש"א.

חוץ מחבריו שהזכיר השתף פליישר במדורי הבקרת לספרים
במק"ע שונים, בינויהם "צופה לחכמת ישראל" (בודפשט), "סיני" (בוקרשט).

"אוצר החיים", "האמת" (טודא), "אפרון" (ניו יורק) ועוד.

אכן גדולה היא תרומת האיש במחקרים הראב"ע, ומלاكتו הכנה והאגנה
בسطح זה הקנתה לו שם בגבורים, גבירי המדע העברי.

אל יהו שבר צפלד

רומניה שבין הרי הקרפטים ונחר הדונאי ידועה כערש הרדיפות
והאייה לתוכה היהודים. אין לך תקופה בתולדות היישוב היהודי ברומניה
שלא תהיה כתומה בחותם האנטישמיות המובהקת שஸמלות המדינה, רובן
ככלוג, הטבעו עליה, ומלהמת היהודים הרומנים לשוב וכיות ולאמנציפציה
תרבותית- פוליטית מן המאה ה-19 ואילך לא פסקה עד לימינו אנו
התגוננות ותגובה לזכותם הביאו אתן גם הנחיצות להוכחה על ותק
היישוב היהודי ברומניה ועל השתשותם של היהודים במדינה עוד בתקופה
קדומה. איש אשר בחר לו למשימה ולתעדיה להוכחה, מנקודת מבט היסטורי
וגיואטוליטית, על קדמות היישוב היהודי במדינה מולדביה ולכיה היה דר
אליהו שברצפלד, היהודי הראשון ברומניה שהקדים כל חייו להקר "תולדות
היהודים ברומניה".

אביו בנימין ממכיל גליציה היה, שהתיישב באיסי ונילל שם ביחסטר
עררי בשנת 1853, אליו נולד בשנת 1855 (תרט"ו) באיסי, העיר שבה התהנד
וסיים הגימנסיה. בגיל שבע עשרה כבר פירסם ב"קול המגן" Vocea
(Aparatorului) של פלדמן על בעית היהודים באיסי, וב- "Rumanische Post"
בעילית דר' ל. שטרן וי. שיין בוקרשט. בשנת 1874 יסד באיסי שבועון ספרותי
בשם "Revista Jeraelita" לשנה אחת. באותה שנה עבר לבוקרשט ויסד
את החברה "זונגימעא איזראיליטרומניה" להפצת הספרות העברית בה שימוש
כנשייה. מתוך הכליה שרכ עליidi ארגון חברות יהודיות-לאומיות יגיעו היהודים
להתאחדות וקיים איתן ברומניה פעיל הרבה באגודות "סיני", "צ'יון", "רומניורי"
 ועוד. הוא גם השקיע הרבה מרצו ולهم מלחמת מגן למען ארגון בית-ספר והחינוך
 היהודי. ספרו החשוב⁽¹⁾ "בעית בתיה הספר העברי והתקומות הישראלית" מהו
תרומה חשובה לתולדות החינוך העברי אז ברומניה⁽²⁾. הוא גם הכך דוח מיחיד
LASPEZETTA ה-אליאנס" בפריס 1878 בעניין החינוך העברי בזמנו, ופירסם בשטח זה
מחקרים בעיתון Prezentul בברקוי (1876) ובעתונו "האהווה" –
(Fraternitatea) ב-1880–1884⁽³⁾.

(1) Chestia seoalelor israelite: Elias Schwrtzfeld, ed. Sinai, Bucuresti 1878
וע' המשע בגליל בקובינה, ב. שווארטצלד, מוכבי יצחק, וינה, 1854–1853.

(2) ע' מאמרי "תולדות החינוך העברי ברומניה" בס' "החינוך והתרבות העברית באירופה"
ג"י, תש"ג, ע' 216.

(3) נוסד ע"י א. ש. גולד בוקרשט, ונחשב להעתקו היהודי הלאומי בה' הדיעת.

אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המודרנית לפני שקיומה

יתר מאמרי נפוצים במכ"ע שונים, רובם כולם הזכרנו כבר, וביחד מחקרו על הראב"ע ותורתו ועליהם נוסיף עוד:

"פירוש מאמר קשה בדברי אבן עזרא", אוצר החיים, שנה ז', מהב' א-ב.
"הערות לפירוש הראב"ע", ותקוניטם. בהמשכים, הצופה מארץ הגל, משנה תרע"ז-תרפ"ח.

"اورים ותקונים בפירוש הראב"ע", סיני שנה ב', כרך ג'
"סימניות", שם, שנה י', כרך י"א.

"הערות על דבר ספר היסודות של רаб"ע", הצופה שנה י"ב, חוב' ד'.

"מתי ואיפה חברaben עזרא ספר שפה ברורה", שלון
שם כרך י"ג.

"הערות ותקונים לשידי ראב"ע", סיני, י', כרך כ"ה.

"הערות לאייגרות", חכמי איטליה, סיני ט"ה כרך ל',
ירושלים תש"ב.

"רבנו אברהםaben עזרא ועובדתו הספרותית בעיר
רומא", ארצה"ת, ט/ תרצ"ג בהמשכים.

"רבנו אברהםaben עזרא ומלاكتו הספרותית בעיר
לוקא שבאיטליה", הסוקה, שנה ב', תרצ"ה בודפשט, שם, שנה ד/
תרצ"ו-תרצ"ז.

"ספר העולם להראב"ע", נדפס ע"י י. ל. פליישער, אוצר החיים,
שם י"ג תרצ"ג.

הנ"ל ב"חכמת שלמה", בערגסאס — תרצ"ג, ובהדפסה מיוונית.

"על שני הורוסקופים המיווחסים לרבי אברהםaben
עזרא", במנחה ליהודה, ס/ היובל לאורייל זלוטניק, ירושלים תש"ו. (פלישר
סבור שאינם של הראב"ע).

"ר' אברהם החוזה ורבי אברהםaben עזרא". ב"לוח
ירושלים" שנה י"א תש"א, ע' קע"ח-קצ"ב. [והשוו, חורב, י"א ניו יורק תש"א]
מאמר "כמה חכמים היו לנו בשם ר' אברהם החוזה".

"ספר הטעמיים" להראב"ע, נוסח ראשון, מהד' י. ל. פליישר,
ירושלים תש"א.

חוץ מחבריו שהזכרנו השთף פליישר במדורי הבקרת לספרים
במכ"ע שונים, ביניהם "הצופה לחכמת ישראל" (בודפשט), "סיני" (בוקרשט).

"אוצר החיים", "האמת" (טורדוא), "אפרין" (ניו יורק) ועוד.

אכן גודלה היא תרומת האיש במחקרים הראב"ע, ומלאכתו הכנה והאנגנה
בسطح זה הקנתה לו "שם בגברים", גברי המדע העברי.

אל יהו שבר צפלד

רומניה שבין הרי הקרפטים ונחר הדונאי ידועה כעל ש הרידות
והאיבת לתרבות היהודים. אין לך תקופה בתולדות היישוב היהודי ברומניה
שלא תהיה חותמה בחותם האנטישמיות המובהקת שஸמלות המדינה. רובן
ככל, הטבעו עליה, ומלחמת היהודים רומנים לשווי זכויות ולאנטישמייה
תרבות-טיפוליתית מן המאה ה-18 ואילך לא פסקה עד לימיינו אנו
התגוננות ותגובה לזכות קיום הביאו אתן גם הנחיצות להוכחה על חוק
היישוב היהודי ברומניה ועל השתרשותם של היהודים במדינה עוד בתקופה
קדומה. איש אשר בחר לו למשימה ולחדרה להוכחת מנקודת מבט היסטורית
וגייאופוליטית, על קדמת היישוב היהודי במדינה מולדתיה ולכליה היה דר
אליהו שברצפלד, היהודי הראשון ברומניה שהקדים כל חייו לחקר "תולדות
היהודים ברומניה".

אביו בנימין ממכסייל גליציה היה, שהתיישב באיסי ונילל שם ביחס-ספר
עררי בשנת 1853, אליו נולד בשנת 1855 (טרט"ז) באיסי, העיר שבה התהנד
וסיים הגימנסיה. בגיל שבע עשרה כבר פירסם ב"קול המגן" (Aparatorului
Vocea) של פלדמן על עיתון היהודים באיזי, וב- "Rumanische Post"
בעריכת ד"ר ל. שטרן וי. שיין בוקרשט. בשנת 1874 יסד באיסי שבועון ספרותי
בשם "Revista Jeraelita" לשנה אחת. באותה שנה עבר לבודפשט ויסד
את החברה "זונגימעא איזראיליטר רומניה" להפצת הספרות העברית בה שימוש
כנשייה. מתוך הכרה שרק על ידי ארגון חברות יהודית-לאומיות יגיעו היהודים
להחפותות וקיים איתן ברומניה פועל הרובה באגודות "סיני", "צ'יון", "רומנייזראיה"
 ועוד. הוא גם השקיע הרבה מץ ולחם מלחמת-מגן למען ארגון כת-ספר והחינוך
 היהודי. ספרו החשוב⁽¹⁾ "בית הספר העברית והתקומות הישראלית" מהות
תרומה חשובה לתולדות החינוך העברי אז ברומניה⁽²⁾. הוא גם ה Cin D"ה מיזח
 לאספת האליאנס" בפריס 1878 בענין החינוך העברי בזמנו, ופירסם בשטח זה
 מחקרים בעthon Prezentul בברקוי (1876) ובעתונו "האהווה" —
(Fraternitatea) ב-1880-1884⁽³⁾.

(1) Chestia seoalelor israelite: Elias Schwrtzfeld, ed. Sinai, Bucuresti 1878
וע' המשע בגליל בקובינה, ב. שווארטצלד, מוכבי יצחק, וינה, 1854-1853.

(2) ע' מאמרי "תולדות החינוך העברי ברומניה" בטל. "החינוך והתרבות העברית באירופה"
ג"י, תש"א, ע' 216.

(3) נוסד ע"י א. ש. גולד בוקרשט, ונחשב להעלו היהודי הלאומי בה' הדיעת.

הופחה בו על ידי אביו בנימין והמשכילים הראשוניים ברומניה כ"ר יוליס בראשן, טיקטין ואחרים. ככלות פועלו למען שיפור דרכי הלמוד העברי וליסוד בתיה שברץ, ספר יהודים ברוח החסכה הנוראה. וכשהמשלה דרשיה מבני רומני "פרטננטיא" בברוקרט (1885—1811). מעל שולי עתון זה הכרוי וניחל א. ש. את מלחמותו נגד המשלה וחוקי האפליה האנטישמיים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנון זה והמלוטש כתוב כ-250 מאמרם על כל התשביך המסוגע של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשיטת הפוליטי הכלכלן, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גטר, כילד רומני, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁴, כי אז נחביב האחים אליהו ומשה שברצפלד להוציאים בחקר

תולדות היהודים ברומניה. הוא שכטב כל כך הרבה על בעית ההגירה היהודית מרומניה, נאלץ לעזוב את מולדתו בין לילה ביום 18 לאוקטובר 1885, כשהעדין הספיק להוציא את הגליון האחרון של "פרטננטיא", בו הוא מתאר את גלוות האכזרית על ידי השלטונות.

יחד אותו הוגלו הטופרים ואנשי המדע ד"ר משה גטר, ד"ר ברוצינה, י. ביטלהיים (שניהם מה"בקארושטער ציטונג"), מ. לוונפלד, ו. אווערבאך בברוקרט, ושימש גם בהוראה בבייה⁵ לודז'יג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שם חומר מסמכי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחיים ברומניה. חוץ משני ספריו של יעקב פנסטיר (1901—1820) והם: "דברי הימים לארכזות רומניה", יאשי 1; ו."קורות היהודים ברומניה", למברג 1873, שבחתם ההיסטוריה ודמיון משמשים בערבותה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרפ ראשון שעסק בשיטה זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני עדות, רשמי-מעות עתיקים ברומניה וביתר השפות, פסקידין וכדומה ממשלה ישנים, שהם סידר לו בביבליוגרפיה מקורית לתולדות ישראל ברומניה. פרוסומו החשובים בשיטה זה הופיעו החל מ-1882 בעטונו "פרטננטיא", וב嗣ק מעל דפי ה"אנאקר" בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁶ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד עדות ומסמכים ממשquistים שבגנוד הממלכתי,

שברצפלד בתור חנוך תרבות המערב הופיע במחקרים ההיסטוריים הנ"ל

בתקופת האביב ברומניה, עת נשול האופי והΖורת של החיים היישנים והעתורות להשלכת המערב. התענינו של א. ש. בעיות החינוך היהודי והתקדמות הנוצר

(4) ד"ר מ. קויטיק: גולה במאקיה, תל אביב — 1944. וע"ע: J. Berkowitz: La Question des Israelites en Roumanie, Paris 1923.

(5) ע' מאמרי: "ד"ר משה גטר" בספר "דור אחרון לחכמי ישראל במערב אירופה". ניר ירוש, תש"ט.

(6) היעץ 1885. ומ. מבש"ן: מכתבים רומנים, השלה, כ"ד, י. נאכט, השלה, י"ג.

(7) S. Podoleanu: Istoria presei evreesti din Romania. I Bucuresti, 1938. וע' p. 73.

בשנת 1880 קיבל תואר דוקטור במדעי הפוליטיקה בבריטל, ובשנת 1881 דוקטורט שני למשפטים. באותה שנה חור לרומניה וקיבל עליו ערך העטון היהודי רומני "פרטננטיא" בברוקרט (1885—1811). מעל שולי עתון זה הכרוי וניחל א. ש. את מלחמותו נגד המשלה וחוקי האפליה האנטישמיים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנון זה והמלוטש כתוב כ-250 מאמרם על כל התשביך המסוגע של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשיטת הפוליטי הכלכלן, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גטר, כילד רומני, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁴, כי אז נחביב האחים אליהו ומשה שברצפלד להוציאים בחקר

תולדות היהודים ברומניה. א. ש. נחשב להיסטוריון המקורי והעמיק בחקר היישובים היהודיים במדינות מולדבה וולכיה. בקיאותו בשיטה הפוליטי-חברתי הקנתה לו שם בתורה ספר וחוקר שהועז לירוט חיצי הפולמיקה על המשלה והעתונות הרומניות. מרצה בחדס, היה משמעו ברביהם הרצאותו ב"בראשאות" מטעם אגודת "התהיה", בברוקרט, ושימש גם בהוראה בבייה⁵ לודז'יג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שם חומר מסמכי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחיים ברומניה. חוץ משני ספריו של יעקב פנסטיר (1901—1820) והם: "דברי הימים לארכזות רומניה", יאשי 1; ו."קורות היהודים ברומניה", למברג 1873, שבחתם ההיסטוריה ודמיון משמשים בערבותה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרפ ראשון שעסק בשיטה זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני עדות, רשמי-מעות עתיקים ברומניה וביתר השפות, פסקידין וכדומה ממשלה ישנים, שהם סידר לו בביבליוגרפיה מקורית לתולדות ישראל ברומניה. פרוסומו החשובים בשיטה זה הופיעו החל מ-1882 בעטונו "פרטננטיא", וב嗣ק מעל דפי ה"אנאקר" בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁶ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד עדות ומסמכים ממשquistים שבגנוד הממלכתי,

שברצפלד בתור חנוך תרבות המערב הופיע במחקרים ההיסטוריים הנ"ל בתקופת האביב ברומניה, עת נשול האופי והΖורת של החיים היישנים והעתורות להשלכת המערב. התענינו של א. ש. בעיות החינוך היהודי והתקדמות הנוצר

(4) ע' מאמרי: "ד"ר משה גטר" בספר "דור אחרון לחכמי ישראל במערב אירופה". ניר ירוש, תש"ט.

(5)لوح השנה לבניין. Anuar pentru Israeliti Bucuresti, M. Schwarzfeld. 1885—1897.

הופחה בו על ידי אביו בנימין והמשכילים הראשונים ברומניה כ"ר יוליס בראשן, טיקטין ואחרים. כולט פעלן למען שיפור דרכי הלמוד העברי וליטוד בתיאשרץ, טיקטין ואחרים. ספר יהודים ברוח החסכה הנוראה. וכשהמשלה דרש מהבני רומני "פרטראנטיטיא" בברוקרט (1885–1891). מעל שולי עתון זה הכרז וניחל א. ש. את מלחמתו נגד המשלה וחוקי האנתרופיסמים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנון החזק והמלוטש כתוב כ-250 מאמרים על כל התשביך המסתונף של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשטח הפוליטי הכלכלני, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גטר, ציליד רומניה, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁴, כי אז נחברים האחים אליהו ומשה שברצפלד לחלווצים בחקר תולדות היהודים ברומניה.

א. ש. נחਬ להסתוריו המקורי והעמיק בחקר היישובים היהודיים במדינות מולדבה וולכיה. בקיאותו בשטח הפוליטי-חברתי הקנתה לו שם בטור סופר וחוקר שהועז לירוט חיצי הפולמיקה על המשלה והעתונות הרומנית.

מרצת בחדשה, היה משמעו בביבים הרצאותו ב"בראשאות" מטעם אגודת "התאחדה" בברוקרט, ושימש גם בהוראה בבייה"ס לודז'ג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שום חומר מסמלי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחיים ברומניה. חוץ משני ספריו של יעקב פנסטיר (1901–1820) והם: "דברי הימים לארכזות רומניה", יאשי 1871; ו"קורות היהודים ברומניה", למברג 1873, שביהם היסטוריה ודמיון משמשים בערבותה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרפ ראשון שעסק בשטח זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני עדות, רשמי-משמעות עתיקים ברומנית וביתר השפות, פטקרידין וכדומה ממשלה ישנים, מהם סידר לו ביבליוגרפיה מקראית לтолדות ישראל ברומניה. פרוסמו החשובים בשטח זה הופיעו החל מ-1882 בעטונו "פרטראנטיטיא", ובעקב מרעל דפי ה-"אנואר" בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁵ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד עדות ומסמכים ממשלתיים שבגנוו הממלכתי.

שברצפלד בתור חנוך תרבות המערב הופיע במחקרים ההיסטוריים הנ"ל בתקופת האביב ברומניה, עת נשל האופי והצורה של החיים היישנים והעתורות להשלכת המערב. התענינוו של א. ש. בעיות החינוך היהודי והתקדמות הנורער

(6) ד"ר מ. קויטיק: גולה במאקתה, תל אביב – 1944. וע"ע: J. Berkowitz: La Question des Israelites en Roumanie, Paris 1923.

(7) ע' Anuar pentru Israeliti: 1885 Bucuresti; Fraternitatea, X|18, 1885. Stern A: Insemnari din viata mea. Bucuresti 1921, vol. I–II.

(8) היוזץ, 1885. ומ. מבש"ן: מכתבים רומנים, השלה, כ"ד, י. נאכט, השלה, י"ג.

S. Podoleanu: Istoria presei evreesti din Romania. I Bucuresti, 1938. וע' p. 73.

בשנת 1880 קיבל תואר דוקטור במדעי הפוליטיקה בבריטל, ובשנת 1881 דוקטור שני למשפטים. באותה שנה חור לרומניה וקיבל עליון ערך העטון היהודי רומני "פרטראנטיטיא" בברוקרט (1885–1891). מעל שולי עתון זה הכרז וניחל א. ש. את מלחמתו נגד המשלה וחוקי האנתרופיסמים, בדרשו שווי זכויות ואזרחות ליהודי רומניה. בסגנון החזק והמלוטש כתוב כ-250 מאמרים על כל התשביך המסתונף של בעיות היהודים בגלילות רומניה, בשטח הפוליטי הכלכלני, הדתי, החינוכי והחברתי.

אם ד"ר משה גטר, ציליד רומניה, היה חלוץ המחקר של השפה והספרות הרומנית⁴, כי אז נחברים האחים אליהו ומשה שברצפלד לחלווצים בחקר

תולדות היהודים ברומניה.

א. ש. נחוב להסתוריו המקורי והעמיק בחקר היישובים היהודיים במדינות מולדבה וולכיה. בקיאותו בשטח הפוליטי-חברתי הקנתה לו שם בטור סופר וחוקר שהועז לירוט חיצי הפולמיקה על המשלה והעתונות הרומנית.

מרצת בחדשה, היה משמעו בביבים הרצאותו ב"בראשאות" מטעם אגודת "התאחדה" בברוקרט, ושימש גם בהוראה בבייה"ס לודז'ג וליבל.

עד שבא אליהו ש. לא היה קיים שום חומר מסמלי בעל ערך היסטורי שידון ויוכיח על ותק היהודים וזכותם האזרחיים ברומניה. חוץ משני ספריו של יעקב פנסטיר (1901–1820) והם: "דברי הימים לארכזות רומניה", יאשי 1871;

ו"קורות היהודים ברומניה", למברג 1873, שביהם היסטוריה ודמיון משמשים בערבותה.

א. ש. נודע איפוא להיסטוריוגרפ ראשון שעסק בשטח זה על סמך אוסף המקורות הדרושים. ואמנם אסף כל מיני עדות, רשמי-משמעות עתיקים

ברומנית וביתר השפות, פטקרידין וכדומה ממשלה ישנים, מהם סידר לו ביבליוגרפיה מקראית לtololdות ישראל ברומניה. פרוסמו החשובים בשטח זה הופיעו החל מ-1882 בעטונו "פרטראנטיטיא", ובעקב מרעל דפי ה-"אנואר" בעריכת אחיו משה שברצפלד.⁵ הוא מראה על קדמות וזכות היהודים בארץ ועל התישבותם

מאז בגלילות מולדבה וולכיה על יסוד עדות ומסמכים ממשלתיים שבגנוו הממלכתי,

שברצפלד בתור חנוך תרבות המערב הופיע במחקרים ההיסטוריים הנ"ל

בתקופת האביב ברומניה, עת נשל האופי והצורה של החיים היישנים והעתורות להשלכת המערב. התענינוו של א. ש. בעיות החינוך היהודי והתקדמות הנורער

(4) ע' מאמרי: "ד"ר משה גטר" בספר "דור אחרון לחכמי ישראל במערב אירופה". ניר ירושה, תש"ט.

(5)لوح השנה לבניין. Anuar pentru Israeliti Bucuresti, M. Schwarzfeld. 1885–1897.

הרבה פירסם בכתביו "אדמוֹן סִיצְרוֹס". —¹⁰

רשימתה של כתבי אליהו שברצפלד

Chestia seoalelor israelite, Bucuresti 1878.
Adevarul asupra revoltei dela Brusturoasa, 1885. Buc.

רדו פורומברו ומעללו בבייח לניר. (בענין הפליט היהודים).

Les Juifs en Roumanie, London 1901. (Edmond Sineerus).
בו הוא סותר לנMRI דעותיו האנטישמיות של רדו רוסטירוקס בענין אישוב היהודי

ברומניה, וקדמותם וכויוותיהם של היהודים בארץ שבספרו הרצפי: Verax (R. Rosetti): La Roumanie et les Juifs. Buc. 1903.

ספרו זה נחשב היחיד במיניו כי בו הוצגה בשיטה מדעית עדמת היהודים במלחמות לזכויות ברומניה, ואפילו יריבו הרומני העירק את בקיאותו הרבה בתולדות מדינות

רומניה, ורקס, הניל ע' 218.

Din Istoria Evreilor. V.E.R. Bucuresti — 1914.
מתולדות יהדות. —

Evreii sub Zavera. Anuar. Buc. (1824—1821).
היהודים בימי מרד הינוים ברומניה.

איש יהודי על כסא מולדביה (אהרן ווּתָה — 1591). —
Un evreu in scaunul Moldovei. Anuar Buc.

היהודים במולדביה במאה הי"ח והי"ט. —
Evreii din Moldova sub Regulamentul Organie. Idem.
Macelul evreilor sub Mihai Viteazul al Munteniei si Aron Voda al Moldovei

הרג רב יהודים בידי הנתקיך מיכאל הגבור מושל ולכיה ואהרן נסיך מולדביה. —
(1594—1593).¹¹

Pagini din Istoria Evreilor in Rmania
דפים מתולדות יהודים ברומניה. —

Evreii in Moldova in secolul XVII. —¹²
היהודים במולדביה במאה ה'טו"ז והי"ג.
The Jewish Quarterly (London) R.E.J., Jewish Encyclopedia, American
Jewish Yearbook, Oesterreichische Wochenschrift (Viena) etc.

(10) אולם מה שנמצא באוניברסיטל אנציקלופדייה ע' א. ש. כרך א', ע' 437 שער
השבועון "הייעץ" באידיש, כתוב לי ידי הדר' ישראל קנובייז, זיל, אשר חכיר

משפחת שברצפלד מקורו, שמסופק בזה.

(11) כולם הופיעו בספר השווה — אונואר בשנות ז'—ח' ט להופעתו.

(12) בעברית ב-סינני, מטבח "החברה לחכ'י" בעריכת ד"ר מ. א. הלוי, שנה א', יאשי.

עפ"י כתבי המחברה.

ברם, עיקר תרומתו של אליתו ש. הייתה בתחום האיסטוריוגרפיה היהודית ברומניה, מהקרויה בשטח זה רבים הם, וחסיבותם ניכרת בתולדות ישראל. משאותו של א. היהה לעודר בספריו אלה את תשומת-לב העמים הדמוקרטיים, וביעර אראפט ואנגליה, למען שיפור מצב אחיו ברומניה. עבדתו החשובה ביותר היא "חקרא תולדות היהודים ברומניה", ומיאור היהם ובעוותיהם. לשם כך אסף ש. ארכיוון ענק של תעוזות, רישומות אפייגרפיים, מנשרי ממשלה ומסמכים, וכן שקד על עבודתו זו כל ימי חייו ברצו לאחד את כל החומר העשיר לספר אחד, כמו שהיא היסטורית לקבוץ היהודי רומניה. לא זכה האיש לראות את חזונו מתגשם וימת בחצי עבודתו בפריס ב-25 ליוני 1915, רחוק ממלודתו אותה הכיר יותר מההיסטוריה הרומנים ואשר לה הקדיש את מיטב כוחתיו כל שנות חייו.⁹)

בשנת 1914 פירסמה "התולדות היהודים ברומניה" (Uniunea) את ספרו Din Istoria Evreilor — Bucuresti — מתולדות היהודים — על פי מקורות עתיקים את שלבי ההתיישבות הראשונה והשנייה של האוכלוסייה היהודית ברומניה, ובנין וקיםם הערים והעיירות במולדבה". בקביאות רבה ממשוה ש. את המקורות הישנים וה"CONDICIS" הרומנים. אוסף הוא בנאניות כל פרט. כל גורגר היסטורי שיש בו משום עניין ליהודים והתקימות בשתי הנסיכות מולדבה ולוליה משנים קדמוניות. כך בונה ש. מבנה שלם של קדמות היישוב היהודי בארץ, ומראה בעליל שהיהודים היו הראשונים שטחו את רומניה, וניהלו את התעשייה הקטנות כחלוצי הכלכלת ברומניה.

באורה שנה ניהל ש. את הפלמוס ההיסטורי עט הפרופסור האנטישמי היודוף ניקולאי יורגה, אשר ניסה מתמיד לשלו את זכויותיהם של יהודי רומניה מתוך סילוף ההיסטוריה הרומנית ומקורותיה. תשובתו של שברצפלד ל יורגה נתפלטו בחתונו היהודי-רומיני "השוון" (Egalitatea) שנערך ע"י אחיו ההיסטוריון משה ש. לאמוריו אלה חшибות מרובה כחומר דוקומנתי היסטורי. החומר המגוון והעשיר שהוציאו אליהו שברצפלד בשפות שונות מכיל מחקרים היסטוריים, מחקרים משפטיים, ספרותים, ציורים, מסות ותרגומים בעיקר בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

הוא השתתף בעותנימ ומכ"ע שונים, כגון: Jüdischer Telegraf 1877—78 Curierul de Iasi, Vocea Aparatorului, Posta romana, Aparatorul, Prezentul Fraternitatea, Revista Israelita, Anuar pentru Israeliti,

(9) ע' י. קימאן: שטרדייס צו דער געשלט פון רומניינשע יידן אין אויטן און אנהייב 20-טן יארהונדרט, יוו"א. נויר יארק, 1944.

M. Schwartzfeld: Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1929.

וע"ע (ששים טופלים רומנים ממוצא היהודי). Podoleanu S. Antologie: 60. Scrutori romani de origina evreasca vol. II. Bucuresti, 1937.

הרבה פירסם בכתביו "אדמוֹנָד סִיצְרוֹס". —¹⁰

רשימתה של כתבי אליהו שברצפלד

Chestia seoalelor israelite, Bucuresti 1878.
Adevarul asupra revoltei dela Brusturoasa, 1885. Buc.

רדו פורומברו ומעללו בבייח לניר. (בענין הפלית היהודים).

Les Juifs en Roumanie, London 1901. (Edmond Sineerus).
בו הוא סותר לגמרי דעתו האנטישמיות של רדו דוסטירוקס בענין היישוב היהודי

ברומניה, וקדמותם וכוכיותם של היהודים בארץ שבספריו הרצפה: Verax (R. Rosetti): La Roumanie et les Juifs. Buc. 1903.

ספרו זה נחשב היחיד במינו כי בו הוצגה בשיטה מדעית עדמת היהודים במלחמות לזכויות ברומניה, ואפילו יריבו הרומיני העירק את בקיאותו הרבה בתולדות מדינות

רומניה, ורקס, הנ"ל ע' 218.

Din Istoria Evreilor. V.E.R. Bucuresti — 1914.
מתולדות ישראל. —

Evreii sub Zavera. Anuar. Buc. (1824—1821).
היהודים בימי מריד היהודים ברומניה.

— איש יהודי על כסא מולדביה (אהרן וודה). —
Un evreu in scaunul Moldovei. Anuar Buc.

היהודים במולדביה במאה ה'י"ח וה'י"ט. —
Evreii din Moldova sub Regulamentul Organie. Idem.

Maeclul evreilor sub Mihai Viteazul al Munteniei si Aron Voda al Moldovei
הירוג ניקולי יורגת, אשר ניסה מתמיד לשלו את זכויותיהם של יהודיו רומניה מtower סילוף ההיסטוריה הרומנית ומקורותיה. תשובה של שברצפלד לירוגה נתפלטו בהעתון היהודי-רומיני "השווון" (Egalitatea) שנערך ע"י אחיו ההיסטוריון משה. למאמריו אלה חשיבות מרובה כחומר דוקומנתי היסטורי.

החוור המגוז והעשיר שהוציא אליהו שברצפלד בשפות שונות מכיל מחקרים היסטוריים, מחקרים משפטיים, ספרותים, ציורים, מסות ותרגומים בעיקר בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

(10) אולט מה שנמצא באוניברסיטל אנטיקלופדייה ע' א. ש. כרך XI, ע' 437 שער השבעון "הייעץ" באידיש, כתוב לי יידי הד"ר ישראל קובליץ, זיל, אשר הכיר דפים מתולדות ישראל ברומניה. —

Evreii in Moldova in secolul XVII. — (12) (היהודים במולדביה במאה ה'ט"ז וה'י"ג).
The Jewish Quarterly (London) R.E.J., Jewish Encyclopedia, American Jewish Yearbook, Oesterreichische Wochenschrift (Viena) etc.

משפט שברצפלד מזכיר, שמסופק בזה.

ע' י. קילמאן: טורדים צו דער געשלט פון רומניינשע יידן אין אויטן און אנהייב 20-טן יארהונדרט, יוו"א. ניו יארק, 1944.

(11) כולם הופיעו בספר השונה — אונאר בשנות ז'–ט להופעתו.

(12) בעברית, בסינני, מטעם "חברה לחכ"י" בעריכת ד"ר מ. א. הלוי, שנה א', יאסי.

על"ע כתבי המחברה.

ברם, עיקר תרומתו של אליתו ש. הייתה בתחום ההיסטוריה היהודית ברומניה, מחקרו בשיטה זה רבים הם, וחסיבותם ניכרת בתולדות ישראל. משאותו של א. היהה לעודר בספריו אלה את תשומת-לב העמים הדמוקרטיים, וביעර אראפאת ואנגליה, למען שיפור מצב אחיו שברומניה. עבדתו החשובה ביותר היא "חק ר' תולדות היהודים ברומניה", ומיאור חייהם ובעיותיהם. לשם כך אוסף ש. ארכיו ענק של תעוזות, רישומות אפייגרפיטים, מנשרי ממשלה ומסמכים, וכן שקד על עבודתו זו כל ימי חייו בראצ'נו לאחד את כל החומר העשיר לספר אחד, כמו היסטוריה לקבוץ היהודי רומניה. לא זכה האיש לראות את חזונו מתגשם וימת בחצי עבודתו בפריס ב-25 לינואר 1915, רחוק ממלודתו אותה הכיר יותר מההיסטוריה הרומנים ואשר לה הקדיש את מיטב חותמי כל שנות חייו.⁹)

בשנת 1914 פירסמה "התולדות היהודים ברומניה" (Uniunea) את ספרו Din Istoria Evreilor — Bucuresti — מהיסטורי "מתולדות היהודים" — ב- מונח ש. על פי מקורות עתיקים את שלבי ההתיישבות הראשונות והשנייה של האוכלוסייה היהודית ברומניה, ובנין וקים הערים והעיירות במולדבה". בקביאות רבה משווה ש. את המקורות הישנים וה"קונדיקס" הרומנים. אוסף הוא בנאניות כל פרט, כל גרגיר ההיסטורי שיש בו משום עניין ליהודים והתקימות בשתי הנסיכות מולדבה ולכילה משנים קדמוניות. כך בונה ש. מבנה שלם של קדמות היישוב היהודי בארץ, ומראה בעליל שהיהודים היו הראשונים שתחוו את רומניה, וניהלו את התעשייה הקטנות כחלוצי הכלכלת ברומניה.

באורה שנה ניהל ש. את הפלמוס ההיסטורי עט הפרופסור האנטישמי הילווע ניקולי יורגת, אשר ניסה מתמיד לשלו את זכויותיהם של יהודיו רומניה מתוך סילוף ההיסטוריה הרומנית ומקורותיה. תשובה של שברצפלד לירוגה נתפלטו בהעתון היהודי-רומיני "השווון" (Egalitatea) שנערך ע"י אחיו ההיסטוריון משה. למאמריו אלה חשיבות מרובה כחומר דוקומנתי היסטורי. החומר המגוון והעשיר שהוציא אליהו שברצפלד בשפות שונות מכיל מחקרים היסטוריים, מחקרים משפטיים, ספרותים, ציורים, מסות ותרגומים בעיקר בגרמנית, צרפתית ואנגלית.

הוא השתף בעיתונים ומכ"ע שונים, כגון: Jüdischer Telegraf 1877—78 Curierul de Iasi, Vocea Aparatorului, Posta romana, Aparatorul, Prezentul Fraternitatea, Revista Israelita, Anuar pentru Israeliti,

9) ע' י. קילמאן: טורדים צו דער געשלט פון רומניינשע יידן אין אויטן און אנהייב 20-טן יארהונדרט, יוו"א. ניו יארק, 1944.

M. Schwartzfeld: Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1929.

וע"ע (ששים טופרים רומנים ממוצא היהודי). Podoleanu S. Antologie: 60. Serütori romani de origina evreasca vol. II. Bucuresti, 1937.

משה שברצפלד

זכתה משפחתו שברצף פילד ושלשת האחים בני היטופר והמנגן בונימין: אליהם משח וויללהלם, יירשו בין היחידים שהקדישו את חייהם, חמי פעולה ומעש, למען חקר קדמוניות היהודים ברומניה. עד היום לא זינו להיסטוריה שלמה ומקיפה של היישוב היהודי ברומניה, עליו נמנם האחים משה ואליון לחלוויי המחקר בתולדות ישראל במדינות מולדבה וולביה. משה ש. נמנה בין גדולי הסופרים היהודיים והאיסטוריונים שבבולגרניה ולהוקיר הפולקלורי היהודי בארץ. הוא נולד בדצמבר 1857 ביאסאי, בה חונך על ברכיו החשכלה בבית אביו, וביקר אחר-כך באוניברסיטת יאסי למדעי הרוח ובאוניברסיטת בוקרשט לרפואה. עוד עם ניצני פרי ספרותו שנדרפסו ב"ביבליות איזראעלית" בעריכת אחיו אליהו וב"בוצ'יומול רומאן" (Revista Israelita, Buciumul roman).¹ (Revista Israelita, Buciumul roman). התרשם משה לספר מהיר ומוכשר. החל משנת 1876 הוציא וערך את "ספר השנה ליהודים" בשם "אנואר", והוא מסך לחכמת ישראל וספרותה. שנחשב למכו"ע יחיד ומיחודה במינו ברומניה²). בספר השנה הוה השתתפה טובי החוקרים והחכמים יהודים מ羅מניה וחוץ לה. המשתתפים העיקריים ב"אנואר" היו שלושת האחים שברצפלד, וביחוד וילחם שפירטם סידרת מאמרם על חקר הלשון העברית", שנדרפסו גם ב"המלחין", תרמ"ט (מגלוין, 70 בהמשלבים) אליהו ש. פירסם מחקרים חשובים על דברי ימי ישראל ברומניה, בעוד שהעורך גופה. משה ש. עסק בעריכת היסטוריה, בביבליוגרפיה, בקורות וסקירות פוליטיות-חברתיות על מצב היהודים ברומניה. בטוב טעם ודעת ובחוש פסיכולו עמוק ידע משה ש. לתאר בגוונים חיים את דרכי החיים ומנגיהם של יהודים רומנים. ברם עיקר עבודתו שאליה התחנecer כמעט כל ימי חייו הם: מחקרים בספרות ובספרות יהודית.

(3) ע' בספר השנה, תש"ד. ליהודי רומניה.
 Almanahul Evreesc 5704, Bucuresti 1943.
 "Anuar, pentru Israeliti (1877—1898) I—XIX editat de Moses Schwar-
 tzfeld — Bucuresti

... 4- (טוטנות הקטגוריה) של החברה

שנתון מודיע זה הוציא מ. ש. מהוץ ל-Analele (העלוות אסלא) בספרו הרומי של ד"ר אולף שטרן, זכרונות מהי בראמגיה, ד"ר ג. בראשו". וע"ע

כָּרְלִיפִיטָן בּוֹקְרַשְׁטָן 1915—1921.

421

תְּנִזְנִית

- א. רנן: היהודים כגוי וdot. —
E Renan: Judaismul ca rasa si ca religie, Buc. 1885.

ב. לעו: תולדות ה"אליאנס". —
I. Loeb: Evreii si Istoricul Aliantei Israelite —.

ג. דהן: מגדל סטרטוג', (רומן היסטורי). —
Dr. D. Kohn: Turmul Stratton.

ד. ל. פיליפסון: מריאנת. —
L. Philippson: Mariana Buc. 1889.

ה. צדוק כהן: איזידור לעו. —
Zadok Kahn: Isidore Loeb. Buc. 1893.

ז. גץ: השקפת חמשים שנה. —
H. Graetz: Retrospectiva asupra ultimilor 50 ani. 1894.

א. דרמשטטר: התלמוד. —
A. Darmsteter: Talmudul.

ד"ר י. בראש: מסע בקרקוב, גליציה, מולדבה ומונטניה בשנות 1842—1841. —
Dr. Iuliu Barasch: Itinerar in Craecovia, Galitia, Moldova si Muntenia in anii 1841—42. (1894). —

ג. לוי: מתולדות היהודים בסקסוניה. —
A. Levy: Ochire asupra istoriei evreilor din Saxonia. 1895.

מ. Lehman: החושב הממלכתי. —
Dr. M. Lehman: Rezidental Regal. Buc. 1894.

יעוד מחקרים על מגב היהודים בימי הנסיך מתי בסרביה, היהודים בימי הקודקס קלימכוי, ועוד. חוץ מאלו הופיעו מחקרים אחדים שלו בתולדות היהודים ברומניה בהשנות העברית המזרחית, בוקרשט.

משה שברצפלד

אחתה משפחת שברצפלד ושלשת האחים בני הסופר והמתנדן בניין: אליהו משה ווילהלם, יירשו בין היהודים שהקדישו את חייהם, חי פועל ומעש. למען חקר קדמוניות היהודים ברומניה. עד היום לא זכינו להיסטוריה שלמה ומיקפה של היישוב היהודי ברומניה, עליו נמנם האחים משה ואליהו לחוצי המחקל בתולדות ישראל במדינות מולדבה ולוביה, משה ש. נמנה בין גדולי הסופרים היהודים וההסטוריאנים שברומניה, ולהזקן הפלקלור היהודי בארץ. הוא נולד בדצמבר 1857 ביאשי בה חונך על בראשי ההשכלה בבית אביו, וביקר אחריכך באוניברסיטה יאסי למדעי הרוח ובאוניברסיטת בוקרשט לרפואה. עוד עם ניצני פרי ספרות שנדפסו ב"ביבטאה איזראעליטה" בעריכת אחיו אליהו וב"בוצ'ימול רומאן" (Revista Israelita, Buciumul roman).¹ התרשם משה כסופר מהיר ומכשור. החל משנת 1876 הוציא וערך את "ספר השנה ליהודים" בשם "אנואר", והוא מספק להכמת ישראל וספרותה שנחשב למצע יחיד ומוחד במינו ברומניה.² בספר השנה הוה השתתפו טוביה הוווקרים והכמי ישראל מרומניה וחוצה הארץ. המשתתפים העיקריים באנואר"ו היו שלשת האחים שברצפלד, וביחד וילחט שפירט סידרת מאמריהם על חקר הלשון העברית, שנדפס גם ב"המליץ", תרמ"ט (מג'לוון, 67, 70 בהמשך). הירש שפירט מקרים חשובים על דברי ימי ישראל ברומניה, בעוד שעוזר אליהו ש. עסק בעריכת היסטוריה, בביבליוגרפיה, בקורות וסקירות גופא, משה ש. עסק בעריכת היסטוריה, בביבליוגרפיה, בקורות וסקירות פוליטיות-חברתיות על מגב היהודים ברומניה. בטוב טעם ודעת ובחוש פסיכולוגי عمוק ידע משה ש. לתאר בגוונים חיים את דרכם חיים ומנגיניהם של יהודים רומנים. ברם עיקר עבודתו שאלה החטסר כמעט כל ימי חייו הם: מחקרים בתחום היסטוריה ובפלקלור היהודי.

(1) ע"י בספר השנה תש"ד. ליהודי רומנים. Almanahul Evreesc 5704, Bucuresti 1943.
"Anuar, pentru Israeliti (1877—1898) I—XIX editat de Moses Schwar-
tzfeld — Bucuresti (2

שנתון מדעי זה הוציא מ. ש. מחוץ ל-Analele (תעודות היסטוריה) של החברה
ד"ר י. בראש". וע"י בספריו הרומי של ד"ר אדולף שטרן, זכרונות מהחיי ברומניה,
ב' כרך, בוקרשט, 1915—1921.

תְּרָנוּמִים

- א. רנן: היהודים כגזע ודת. — E Renan: Judaismul ca rasa si ca religie, Buc. 1885.
ב. לעו: תולדות האלאנס. — I. Loeb: Evreii si Istorieul Aliantei Israelite. — Dr. D. Kohn: Turmul Straton. — L. Philippson: Mariana Buc. 1889.
ד. כהן: מגדל סטרטונ. (רומן היסטורי). — צדוק כהן: איזידור לעו. — צ. גראץ: השקפת המשים שנתה. — H. Graetz: Retrospectiva asupra ultimilor 50 ani. 1894.
א. דרמשטטר: תלמיד. — א. Darmsteter: Talmudul.
ד"ר י. בראש: מסע בקרקוב, גליציה, מולדבה ומונטניה בשנות 1842—1841 Dr. Juliu Barasch: Itinerar in Craiova, Galitia, Moldova si Muntenia in anii 1841—42. (1891). — א. לוי: מתולדות היהודים בסקסוניה. — A. Levy: Ochire asupra istoriei evreilor din Saxonie. 1895.
מ. Lehman: Rezidentul Regal. Buc. 1894. —

בתרגומו של מ. מבש"ן⁷). נוטן מ. ש. השקפת מקיפה ומפורשת על ראשית ההתיישבות של היהודים במדיניות רומניה משנים קדמוניות עד שנת 1850. חומר היסטורי זה מקורות מסוימים רומנים, מהות פרק ראשון לתולדות ישראל ברומניה הישנה.

ב. בשטח הפולקלור היהודי קנחה לו שם עולם. יותר מששים שנה סייר בכל קצוות הארץ, אסף ואיזוג, חקר ודרש כל מיני משלים, אימרות פתגמים ומכתמים יהודים מפי "עמך", מן העיר וכן הכפר, שכבה ושכבה, מן "הינו דאמרי אנשי" די בכל אחר ואחר. בעבודה פולקלוריסטית זו השקיע מרין ויעזון רב עד לרוגעו האחורי.

בספרו החשוב על "המנגנים והמשלים העממיים של משה הכלבי"⁸) החכם היהודי הנודע רומנייה, אסף מ. ש. המן אמרות, בדיחות, סטריות, מכתמים ומשלים ועצות בציורו ביגרפיה מקיפה על הפילוסוף היהודי המפורסם. הספר יצא במחודורה שנייה בשנת 1901 ובמחודורה שלישית בהוצ'⁹, ספרייה כלל" בسنة 1936 בקובץ, נחשב כתרומה לשנות הפלקלור היהודי של ראנון של עבדתו "הקבוץ היהודי" באנטול רלייה של וחלק אוצר הלשון היהודית העממית ברומניה¹⁰). האוסף העשיר על הפולקלור היהודי הגיע עוד בשנת 1929 לשבעת אלפי ייחדות, ומואז נטפס כהנה וכנהנה.

בספרו "שידי ע. אוסף ג. אלקסנדרי", הוא מעביר תחת שפט הקורת את אביר המשוררים שברומניה ע"י השוואת שיריו עם מקורותיהם הלשוניים העממיים. מ. ש. מראה איך שוטיל אלקסנדרי לא היה נאמן בעבודתו ע"י ההיסטוריה "יוליווס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה "מנדלטון רומנייה") שתעודתה לפרנס כל החומר ההיסטורי הדן ומוכחה על קדימותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אנטוגרפיים, והיסטוריים, לטוגנים⁶). משה ש. היה הרוחה החיה והמרכז הראשי של האגודה. האגודה הוצאה כתבimat מדעים חשובים ברומניה לחקר היהודים ברומניה. באגודה היו מיוצגים שברצפלד האב ושלשת בניו, יעקב פסנתר (ההיסטוריה הראשו בראומניה) ועוד חכמים, ממשה גסטה, טיקטן, הלל כהנא, ד"ר מ. בק ועוד. בכל כתביו ניכרת מגמתו להוכיח להשלטן הרומיני על ותק היישוב היהודי ברומניה אשר היה מתמיד לברכה בארץ.

א. זכותו העיקרית היא שחתט וhipesh בשפני טמוני התעדות הישנות וכתביד עתיקים, אסף וצבר חומר רב להוכיח לממשלה רומניה על העובדה האהיסטורית של קדמוניות היישוב היהודי בארץ. בראות למופת ועל סמרק מסמלים היסטוריים מראה המחבר על התפתחות הקבוץ היהודי ברומניה, בעיקר בשטח הכלכלי והמסחרי. מחקרו אלו שמו כחומר היסטורי אפלו להאנטישמי הידוע והאטוריון הרומיני פרופ'. ניקולוי יורגה לספרו "תולדות היהודים בארץינו"³.

במקרהו ההיסטורי הוא מראה על העובדה שהיהודים רומנים כבר ניחלו מושר רחוב עם שכנותם בארץ ומחזקה לה עוד במאה ה-17, וכי הודות לתושבים היהודיים שבמולדבה ולכיה התפתחו הערים והכפרים הרומנים, התפתחות חברתית-כלכלית, שמנעה נ恒נו גם התושבים הרומנים בידי מלאה. התעדות האהיסטורית מראות בעליל שנשי רומנים עודדו את ידי היהודים מגיליציה לבוא למדיניות מולדבה ולכיה, להתיישב ולטהר את הארץ, על ידי מימון, יבוא ויצוא. תעוזות עתיקות כאלו פריסם משה ש. במאסף היהודי רומיני שערך "אוואר", וגם בעתון היהודי-לאומי רומני "השוון" — Egalitatea — שהוציאו בשנת 1890 לענייני יהדות וספרותה. שבועון זה התקים והופיע בקביעות תחת ידי הפעילה יותר מחמש שנים. סגנוו בהיר ותוכנו עשיר. בעיקר חשובה היא תרומתו ההיסטורית של מ. ש. על היהודי רומיニア בשנת 1885, בשלשה כרכים⁴.

כשהתחילת המוצהקת האנטישמיות רומניה בשנת 1885, והממשלה הציקה להסורים היהודים על התנגידותם לה, עזב מ. ש. את הפלמיקה הפלומית שניהל זמן רב והעמק בחקר דה"י לייהודי רומניה. בשנת 1886 יסד את האגודה ההיסטורית "יוליווס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה "מנדלטון רומנייה") שתעודתה לפרנס כל החומר ההיסטורי הדן ומוכחה על קדימותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אנטוגרפיים, והיסטוריים, לטוגנים⁶). משה ש. היה הרוחה החיה והמרכז הראשי של האגודה.

ב"ספר הזכרון" לדברי ימי ישראל ברומניה, שהופיע בעברית

(3) Jorga N. Istoria Evreilor in tarile noastre. Bucuresti. (4) M. Schwartzfeld Ochire asupra istoriei Evreilor in Romania, Bucuresti, 1887. I

(5) Idem: Escursiuni critice asupra istoriei Evreilor in Romania, Bue. 1887. II
Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1889. III. (6) Analele Societatii Istorice Iuliu Barasch. Bucuresti: 1887—1890,
בעריכת מ. ש.

(7) "ס' הזכרון" מאת מ. שווארצפלד, נתקע לעברית מאת מבש"ן, באוצר

(8) Practica si Apropouriile lui Cilibi Moise, Craiova 1883, Idem. 1901, (9)

Proverbele, zicalele sixvorbele de spirit la evrei, de M. Schwartzfeld. (10)
Poeziile Populare: Colectia Alecsandri, Craiova 1889: de M. Schwartzfeld.

בתרגומו של מ. מבשין⁷). נוטן מ. ש. השקפת מקיפה ומפורשת על ראשית ההתיישבות של היהודים במדינת רומניה משנים קדמוניות עד שנת 1850. חומר היסטורי זה מקורות מסוימים רומנים, מהות פרך ראשון לתולדות ישראל ברומניה היינשה.

ב. בשטח הפולקלור היהודי קנה לו שם עולם. יותר מששים שנה סייר בכל קצוות הארץ, אסף ואיזוג, חקר ודרש כל מיני משלים, אימרות פתגמים ומכתמים יהודים מפי "עמך", מן העיר וכן הכפר, שכבה ושכבה, מז "הינו דאמרי אנשי" די בכל אחר ואחר. בעובדה פולקלוריסטית זו השקיע מרין ויעזון רב עד לרוגנו האחורי.

בספרו החשוב על "המנגנים והמשלים העממיים של משה הכלבי"⁸) החכם היהודי הנודע רומנייה, אסף מ. ש. גמוון אמרות, בדיחות היסטריות מילאות בעליל שנשייל רומניה עוזדו את ידי היהודים מגיליציה לבוא למדינות מולדבה ולכיה, להתיישב ולטהר את הארץ, על ידי מימון, יבוא וייצא. תעוזות עתיקות כאלו פריסם משה ש. במאספ' היהודי רומיני שערכ "אוואר", וגם בעטונו היהודי-לאומי רומני "השוון" — Egalitatea שהוציאה בשנת 1890 לענייני יהדות וספרותה. שבזען זה התקים והופיע בקביעות תחת ידו הפעילה יותר מחמשים שנה. סגןנו בהיר ותוכנו עשיר. בעיקר חשובה היא תרומתו ההיסטורית של מ. ש. על היהודי רומיニア בשנת 1885, בשלשה כרכים⁹).

כהנה וכלהנה.

בספרו "שידי ע. אוסף ג. אלקסנדרי", הוא מעביר תחת שפט הקורת את אביר המשוררים שברומניה ע"י השוואת שיריו עם מקורותיהם הלשוניים העממיים. מ. ש. מראה איך שוטיל אלקסנדרי לא היה נאמן בעבודתו ע"י היסטוריית "יוליווס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה ה"מנדלסון רומנייה") שתעדותה לפרנס כל החומר ההיסטורי הדן ומוכיחה על קדימותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אנטוגרפיים, והיסטוריים, לטוגנים¹⁰). משה ש. היה הרוח החיה והמרכז הראשי של האגודה.

האגודה הוציאה כתבים מדעיים חשובים ברומניה לחקר היהודים ברומניה.

באגודה היו מיוצגים שברצפלד האב ושלשת בניו, יעקב פסנתר (ההיסטוריה

הראשון ברומניה) ועוד חכמים, כמו גסטה, טיקטיין, הלל כהנא, ד"ר מ. בק ועוד.

בכל כתביו ניכרת מגמתו להוכיח להשלטן הרומיני על תק הישוב היהודי

רומניה אשר היה מתמיד לברכה בארץ.

ב. ספר הזיכרון לדברי ימי ישראל ברומניה, שהופיע בעברית

(7) "ס' הזיכרון" מאת מ. שוווארטצפלד, נתקע לעברית מאת מבשין, באוצר

הספרות, לש. א. גראבר, שנה שלישית קראקא, תרמ"ט-ג'. Practica si Apropourile lui Cilibi Moise, Craiova 1883, Idem. 1901, (8)

Proverbele, zicalele sixvorbele de spirit la evrei, de M. Schwartzfeld. (9)

Poeziile Populare: Colectia Alecsandri, Craiova 1889: de M. (10)

Schwartzfeld.

א. זכותו העיקרית הייתה שחטט וחיפש בשפוני טמוני התעדות הישנות וכתביד עתיקים, אסף וצבר חומר רב להוכחה לממשלה רומניה על העובדה ההיסטורית של קדמוניות היישוב היהודי בארץ. בראות למופת ועל סמרק מסמכים היסטוריים מראה המחבר על התפתחות הקבוץ היהודי ברומניה, בעיקר בשטח הכלכלי והמסחרי. מחקרו אלו שמו כחומר היסטורי אפילו להאנטישמי היהודי והסתוריון הרומיני פרופ' ניקולי יורגה בספרו "תולדות היהודים בארכזטיניו"¹¹).

במקרהו ההיסטורי הוא מראה על העובדה שהיהודים רומנים כבר ניתלו מסחר רחוב עם שכנותם בארץ ומחוצה לה עוד במאה ה-17, וכי הודות לתושבים היהודיים שבמולדבה ולכיה התפתחו הערים והכפרים הרומנים, התפתחות חברתית-כלכלית, שמנתה נהנו גם התושבים הרומנים בידי מלאה. התעדות היסטריות מילאות בעליל שנשייל רומניה עוזדו את ידי היהודים מגיליציה לבוא למדינות מולדבה ולכיה, להתיישב ולטהר את הארץ, על ידי מימון, יבוא וייצא. תעוזות עתיקות כאלו פריסם משה ש. במאספ' היהודי רומיני שערכ "אוואר", וגם בעטונו היהודי-לאומי רומני "השוון" — Egalitatea שהוציאה בשנת 1890 לענייני יהדות וספרותה. שבזען זה התקים והופיע בקביעות תחת ידו הפעילה יותר מחמשים שנה. סגןנו בהיר ותוכנו עשיר. בעיקר חשובה היא תרומתו ההיסטורית של מ. ש. על היהודי רומיニア בשנת 1885, בשלשה כרכים¹²).

כשהתחליה המזוקה האנטישמית ברומניה בשנת 1885, והממשלה הציקה להסורים היהודים על התנגדותם לה, עזב מ. ש. את הפלמיקה הפלומית שניהל זמן רב והעמק בחקר דה"י היהודי רומניה. בשנת 1886 יסד את האגודה ההיסטורית "יוליווס בראש" ע"ש ד"ר יהודה בראש (מחבר "אוצר חכמה" המכונה ה"מנדלסון רומנייה") שתעדותה לפרנס כל החומר ההיסטורי הדן ומוכיחה על קדימותם של היהודים בארץ, עפ"י מקורות אנטוגרפיים, והיסטוריים, לטוגנים¹³). משה ש. היה הרוח החיה והמרכז הראשי של האגודה.

האגודה הוציאה כתבים מדעיים חשובים ברומניה לחקר היהודים ברומניה. באגודה היו מיוצגים שברצפלד האב ושלשת בניו, יעקב פסנתר (ההיסטוריה הראשון ברומניה) ועוד חכמים, כמו גסטה, טיקטיין, הלל כהנא, ד"ר מ. בק ועוד. בכל כתביו ניכרת מגמתו להוכיח להשלטן הרומיני על תק הישוב היהודי בראומניה אשר היה מתמיד לברכה בארץ.

ב. ספר הזיכרון לדברי ימי ישראל ברומניה, שהופיע בעברית

(3) Jorga N. Istoria Evreilor in tarile noastre. Bucuresti. (4) M. Schwartzfeld Ochire asupra istoriei Evreilor in Romania, I

Bucuresti, 1887. II

Idem: Escursiuni critice asupra istoriei Evreilor in Romania, Buc. 1887. III. (5)

Idem: Momente din Istoria Evreilor in Romania, Bucuresti, 1889. III. (6)

Analele Societatii Istorice Iuliu Barasch. Bucuresti: 1887—1890,

בעריכת מ. ש.

משך שנים ניהל פעולות פוריות על שדה התרבות העברית והשפיע כמורה-דריך לדורות צעירים ברומניה. עוד בשנת 1919 הוציא חוג הספרות "החרות" את ספרו כבד-המשקל על הד"ר יוליס בראש — חלוץ ההשכלה ברומניה על פועלתו התרבותית ורשימותיו ההייטוריים של המנדטן הרומני.¹⁴

הוקן הגנים והאהוד בילה את סוף ימי בספריתו המפורשת שבבוקראטה. בעל אופק רחב ומהונן בוכרון עצום, היה מ. ש. עובד בחריצות על אוסף הפלקלור היהודי — חזון חייו. עתותיו היו מוקדשות לעירicity עתוננו ולהננת ספרו החשוב על אוצר הלשון העממית היהודית. יומיים לפני מותה והוא על ערש דוי, ביקש שיבאו לו עט-גבעע כדי שיוכל להמשיך את "זכרונותיו" ההייטוריים.¹⁵

moshe shbratzfeld mat b'shaten 1944 be-bokereshet, ve'al shmo shel avish ha-sfar nakraha b-1944 "ha-sferita ha-merkazit shel hakhalah ha-yehudit be-bokereshet".

רשימת פרטומיו

מחוץ להספרים שהוכרנו לעיל נוסיף עוד את אלן דלקמן: מלבד עתוני ומכ"ע שער Doua Iсториаре ... din viata lui Cuza Voda. Craiova 1886. —

שני מאורעות מהחי הנטיך קווה וודה מגילת זכרונות מروم בשנות ש"ד.

Un sul de amintiri din Roman 5334 (1574). Bucuresti 1890 — Evreii in literatura populara romana si universala. Bucuresti 1892.

היהודים בספרות העממית הרומנית והביבנלאומית. (מחקר בפסיולוגיה עממית). Evreii in literatura lor populara. Bucuresti 1898.

אגדות הנעל (מחקר פולקלורי בין ישראל לעמים) Basmul cu Pantoful. Bucuresti 1893

Max Nordau: Starea sociala si economica a evreilor. Bucuresti 1910. Christu si Lea, roman trad. din Leopold Gompert. Bucuresti 1891.

"ספר הזכרון", בעברית מ. מבש"ן, קרקוי 1889. תולדות קדמונות היהודים ברומניה. מחוץ לפרטומיו ברומנית בענייני מדע, ספרות ופולקלור פירטם ביותר מעשרים מכ"ע והוצאותיו שונות בשפות אחדות ובעיר בשרה ההיסטוריה והפולקלור היהודי. Dr. Iuliu Barasch. Omul si Opera, Bucuresti 1919, 584 p. (14)

Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1888. ע"ע

Calendrul Almanah Evreesc 5705, Bucuresti, p. 105—110. (15) Podoleanu S: 60 Scriitori romani de origina evreeasca, Bucuresti 1937, vol II.

אשר יצדו ב羅מניה דока. גורי ווחיפה זו נבעו מן "הכבד והפרנסה ברוחבה שקבלו טופרים אלו מהעתוניות והספרות הרומנית, אשר אכן היו גם רוב העורכים של עהוני רומניה יהודים"¹¹).

בשנת 1890 החל מ. ש. עוסק גם בספרות עתית וערך את השבועון "Egalitatea" שהאריך ימים ונעשה לבטאון היידית הלאומית ברומניה ליותר מובל שנים. בתקופה של בוטול ואדייש לאידייש ברומניה פירטם מ. ש. מחקרים מעניינים על הפלקלור היהודי "על העתונות" והתיאטרון האידיישאי. מהקרינו אלו שימשו כחומר-יסוד למחקר אידולף לילינק¹²). חלק מהם הופיע ב"אגליטטיא", ומරאים על חגוון העשיר שפלקלור היהודי והיצירה העממית.

מקום מיוחד חפס משה. בתנוחה הציווית ובחינוך העברי ברומניה. ביחס עם גיסיו האחים פינקלשטיין יסד עוד בשנות השמונים בבוקראטה מוסד עברי השכלי, בו שימש כמנהל ומפקח חינוכי (עי' פרקים, שנח ב' חוב' ו-ג, בוקראט תר"ף). לראשונה היה גם מ. ש. ממחייבי הגלות, וכאהיו מ"בני דת משה" האמין שהאנטישמיות אך מכח עוברת היא, ושברוב הימים יבואו גם יהודי רומניה אל המגואה ואל הנזהלה". וכماן מלחמותו הנעווה למען הענקת זכויות לאחיו ברומניה ודרישתו תמיד מעלה דפי מכ"ע לשווין לאומני-אזרחי ליוצרים כלромניים. אמנים תמיד היה מ. ש. מן הלוחמים הקנאים בזרם ההתקיף את המתבוללים באירז. ותחת אשר לפניו זלזל בצדונאות נהפרק האיש משה להזות מנהלבי חכבי ציון, ואף נבחר כציר לקונגרס השני והשלישי שבבוזל, ושם מצא את תקונו¹³.

מאז תחילת מפרטם מאמריהם ציוניים וגם ספר על הצדונאות ותעודתה, וקרא את אותו להתלבך להיבת ציון המחדשת, גם המכ"ע שלו נחפך לבטאון ציוני לאומי ולכמה להחמת ישראל. בכל אמריו הוא מתמסר לעליה ולבנין הארץ, לשון העברית ולקדשי האומה. במסורת ישראל רואה מ. ש. את "שלשת הזוחב המחברת את היהודים אל העבר". וברבני ישראל הוא רואה את "השומרים העומדים בכל עת על משמרת קיום האומה ואוצר נשמה בגולות, הם היו היסוד המחזק את קיומו מركב וכליון". והוא מכיר במיזוג הנעלאה של תורה ישראל וחכמת ישראל שמאפיין אויר באהלי שם ויפת, ואשר שתיין משמשות יסוד וקיים לאומה בכל דור ודור. אלה דברי היהודי הנאור והמשכיל אשר לבו רחש דבר טוב להעיריך ולقدس את קדשי האומה.

וע"ע בספרו — Vasile Alecsandri, Craiova: 1889 ,de M. Schwartzfeld. והוא מחקר שיטתי באסמייקה ופולקלור, וע"ע ד"ר א. לאנדוי, ביבליוגרפיה פור יידישן ספרי-ווארט.

(11) ע' "כתביו מ. מבש"ן החדשין", חלק ראשון, הוצ' דברי, תל אביב — תרצ"ג.

(12) ע' ז. רייזען, "עלקסיקאן פון דער יידישער ליטראטורו, — ווילנע, תרי"ג.

Cauzela si Tendinete Sionismului, Bucuresti, 1892. (13)

משק שנים שנה ניהל פעולה פורית על שדה התרבות העברית והשפיע כמורה־דריך לדורות צעירים ברומניה. עוד בשנת 1919 הוציא חוג הספרות "החרות" את ספרו כבדה משקל על הד"ר יוליס בראש — חלוץ החשכלה ברומניה על פועלתו התרבותית, ורשימותיו ההיסטוריות של המנדטן הרומני.¹⁴

הוקן הגנים והאהוד בילה את סוף ימי בספריתו המפורשת שבבוקראטה. בעל אופק רחב ומוחנן בזכרונו עצום, היה מ. ש. עובד בהרצאות על אוסף הפלקלור היהודי — חזון חייו. עתותיו היו מוקדשות לעריכת עתוננו ולהננת ספרו החשוב על אוצר הלשון העממית היהודית. יומיים לפני מותה והוא על ערש דוי, ביקש שיביאו לו עט־גבע כדי שיוכל להמשיך את "זכרוןותיו" ההיסטוריים.¹⁵

moshe shbratzfeld mat bshn 1944 bokeresh, uel smo shel aish hafer nkrat
ב-1944, הספרייה המרכזית של הקהילה היהודית בוקרשט.

רשימת פרטומיו

מחוץ להספרים שהוכרנו לעיל נוסיף עוד את אלון דלקמן; מלבד עתוני ומכ"ע שעלה:
Doua Iсторioare ... din viata lui Cuza Voda. Craiova 1886. —

שני מאורים מהי הנסיך קוזה וודה מגילת זכרונות מרומן בשנות ש"ד.
Un sul de amintiri din Roman 5334 (1574). Bucuresti 1890 —

Evreii in literatura populara romana si universala. Bucuresti 1892.

היהודים בספרות העממית הרומנית והיבינלאומית. (מחקר בפסיכולוגיה עממית).
Evreii in literatura lor populara. Bucuresti 1898.

אגות הנעל (מחקר פולקלורי בין ישראל לעמים)
Basmul cu Pantoful. Bucuresti 1893
Max Nordau: Starea sociala si economica a evreilor. Bucuresti 1910.
Christu si Lea, roman trad. din Leopold Gompert. Bucuresti 1891.
"ספר הזכרון", בעברית מ. מבש"ג, קרקיי 1889. תולדות קדמונות היהודים ברומניה. מחוץ לפרטומי רומנים בעניין מדע, ספרות ופולקלור פירטם ביותר מעשרים מכ"ע וחיצאות שונות בשפות אחהות ובעיר בעודה היסטוריה והפלקלור היהודי.

Dr. Iuliu Barasch. Omul si Opera, Bucuresti 1919, 584 p. (14)

Dr. Iuliu Barasch, Bucuresti 1888. ע"ע
Calendrul Almanah Evreesc 5705, Bucuresti, p. 105—110. (15)
Podoleanu S: 60 Scriitori romani de origina evreeasca, Bucuresti 1937,
vol II.

אשר יצלו ברומניה דока. גורי זההפה זו נבעו מן "הכבוד והפרנסה ברוחבה שקבלו טופרים אלו מהעתוניות והספרות הרומנית, אשר לנו גם רוב העורכים של עתוני רומניה יהודים"¹¹).

בשנת 1890 התחליל מ. ש. עוסק גם בספרות עתית וערך את השבועון "Egalitatea" שהאריך ימים ונעשה לבטאון היידוט האלאומית ברומניה ליותר מובל שנים. בתקופה של בוטול ואידישט לאידיש ברומניה פירטם מ. ש. מחקרים מעניינים על הפלקלור היהודי "על העתונות" והטיatrion האידישאי. מהקרינו אלו שימשו כחומר־יסוד למחקרי אдолף לילינק¹²). החל מלהם הופיע ב"אנגלייטיא", ומראים על הוגון העשיר שפלקלור היהודי והיצירה העממית.

מקום מיוחד תפס משה. בתוכעה הציונית ובחינוך העברי ברומניה. ביחס עם גיסיו האחים פינקלשטיין יסד עוד בשנות השמונים בبوكראטה מוסד עברי השכלה, בו שימש כמנהל ומפקח חינוכי (עי' פרקים, שנה ב' חוב' ו—, בוקראטה תר"ף). בראשונה היה גם מ. ש. ממחייבי הגלות, וכאהיו מ"בני דת משה" האמין שהאנטישמיות אך מכאה עוברת היא, ושברוב הימים יבואו גם יהודי רומניה המגוחת ואל הנחלתה". ומכאן מלחמותו הנזוצה למען הענקת זכויות לאחיו ברומניה ודרישתו תמיד מעלה דפי מכ"ע לשווין לאומני־אזרחי ליudeים כלרומנים. אמנס תמיד היה מ. ש. מן הלוחמים הקנאים בזרם ההתקולות, ולא פעם התקיף את המתבוללים באירז. ותחת אשר לפנים זילל בציגנותה, נהפק האיש משה להיות מנהלבי חביבי ציון, אף נבחר כציר לקונגרס השני והשלישי שבבול, ושם מצא את תפקידו¹³).

מאז התחליל מפרסם מאמרים ציוניים וגם ספר על הציונות ותעודתה, וקרא את אהיו להתלבך להיבת ציון המחדשת, גם המכ"ע שלו נחפך לבטאון ציוני־לאומי ולבמה להכמת ישראל. בכל אמריו הוא מתמסר לעילתה ולבנין הארץ, לשון העברית ולקדשי האומה. במסורת ישראל רואה מ. ש. את "שלשת הזוחם המחברת את היהודים אל העבר". וברבני ישראל הוא רואה את "השומרים העומדים בכל עת על משמרת קיום האומה ואוצר נשמה בגלות, הם היו היסוד המחויק את קיומו מרכיב וכליון". והוא מכיר במיזוג הנעלה של תורה ישראל והכמת ישראל שמספר אויר באהלי שם ויפת, ואשר שתיהן משמשות יסוד וקיים לאומה בכל דור ודור. אלה דברי היהודי הנאור והמשכיל אשר לבו רחש דבר טוב להעיר ולقدس את קדשי האומה.

וע"ע בספרו — Vasile Alecsandri, Craiova: 1889 ,de M. Schwartzfeld.
והוא מחקר שיטתי באסמייקה ופולקלור, וע"ע ד"ר א. לאנדוי, ביבליוגרפיה פון יידישן ספריכווארט.

(11) ע' "כתביו מ. מבש"ג החדשין", חלק ראשון, הו"ז דבר, תל אביב — תרצ"ג.

(12) ע' ז. ריזען. "לעקסיקאן פון דער יודישער ליטערטור, — ווילנע, תרצ"ג.

Cauzela si Tendinete Sionismului, Bucuresti, 1892. (13)

רבים לרענון הציונות והעברית.³) מטבעו ענו, צנעו ונהבא אל הכלים עורר את הנעור לחיבת ציון. לפניו נאם לעברית חיבור ספרים להוראה בעברית ולהם הרבה למען קיום הניב המקראי בלשונו. מבש"ן נחשב לאודוקים ביותר בסגנון המקרה בימינו, ولكن סגנוו המזוקק הוא הד למליצת המקרה, על טהרת הלשון העברית.

עוד משנת 1887 גמינה לחבריו עוזר בוגד האגודה ההיסטורית "יוליסס בראש"⁴ ופירטם בעברית את ספר הזכרון של האגודה (הופיע בהמשכים ב"המלחין"). הוא גם עסק באפיוגרפיה לאחר קדמוניות היהודים ברומניה. חומר רב פירטם בגרמנית ב"זרובבל", ב"אסטריאליישוע ואאענסנשראפט" של בלוך, בירחונו של בריל בפונקפורט-אט-מייך והתרפסם לעתונאי סופר ומתרגם.⁵

בשנת 1914 עלה ארץ ופועל כמושיע ומורה בבי"ס "בצלאל" בירושלים. בשנות 1920–1923 היה חבר מערצת "הארץ" ו"דואר היום". פירטם בהם וב"הבקර", "העולם", "הירדן", "ביתר", "הדאר", "מורה ומערב", "מאזנים", "סיגי" ועוד מאמריהם, מחקרים, סיפורים, אגדות, שירים ופיליטונים שונים, בחינתם השם חרוי, דורך טוב לעומם בן שם, מן.

אחיו הצעיר פנה ברונשטיין, היה עורך הירחון העברי ברומניה "חזון למועד" ו"המקץ", פירטם בהמגיד, "הצפירה" ו"המלחין", ובעיקר באידיש.⁶)

עד לימי האחראונים השתתף בקביעות בעיתונות הארץ והגולה. את כתבי הוציא בשני כרכים (ירושלים תרכ"ה–תרכ"ב) בשם "כתבי מנהם מבש"ן", הכרך השישי בהוצ' שטיבל, והכרך הרביעי בשני ספרים, הוציא דבר, תל-אביב תרכ"ג, בשם "כתבי מנהם מבש"ן החדש".

זכה האיש לגבורות, ונפטר בבית בנו בעתלית, כי' כסלו תש"ה. נשארו ממנו בתביד רבים, רובם תרגומים. מבש"ן נחשב גם היום בין טוביה המתורגמים של הספרות היפה הקלסית לעברית.

גנסת עתה נתה לתה תמותה תמציתית ממחקרו של מבש"ן בשדה המקרה והלשון העברית.

S. Wininger: Grosse Jüdische National-Biographie, Cernauti — 1925. (3)

וע. ד. תדרל: אנטיקולופריה להלוצי היישוב ובוניה, כרך ראשון, תל אביב. וע"ע י. קרוביץ: תולדות החנוך העברי ברומניה ז"י, תש"ט. ע' 80.

(4) היה גם ממאספי החומר ההיסטורי לחקר תולדות יהודי רומניה ביחד עם מ. שברצפל, שהופיע ב- Analele Soc. I. Barasch, Istorie, Bucuresti — 1887–1890.

(5) ע' עלייו ועל אחיו בלקטיקון של ג. ריזוין, I. וע"ע מכתבים מרומניה למ. מבש"ן, השלחת, תרע"א.

מנחם מנדל ברונשטיין — מבש"ן

לחוץיה הראשונים של השפה העברית ומפיציה ברומניה נמנה מנחם מנדל ברונשטיין — מבש"ן, בנו של חיים צבי ברונשטיין, בגין וקבלן מבוטביה שברת שם והתיישב בייסי. מבש"ן נולד בר"ח אב שנת תרי"ח בייסי — בירת מולדבה, והוא המורה העברי הראשון מלידי רומניה שפירטם אז בעברית. הוא התהנן באוראה עברית והקדיש שעותיו לתנ"ר, לפרשות, לדקדוק ולהחמת ישראל. כבב תחיל לפרטם בשנת תרמ"ה מאמרם ופיליטונים, סיפורים, מחרקים ואח"כ גם מדע ועל ישוב א"י במ"ע העוביים שבזמננו הרבת פירטם ב"המגיד", "השליח", "הצפירה", "החלוץ" ו"היום" של קנטור-פרישמן. י.ג. שהיה אז עורך של "המלחין" קבע לו למבש"ן מקום קבוע ב"המלחין" וחכיר בקשרנותו.¹ מאמריו נוגעים תמיד בבעיות ספרותיות, לאומיות ומדניות. אולם בעיקר התמסר לרעיון ישוב א"י, וכך היה עורך בשנת 1887 עתון באידיש-דייטש בשם "דער יודישער פאלקספראינד" לישוב ארץ ישראל. התפרסם מהוראה עברית, והיה מורה ראשי בערים באקו, יאסי, סטוליא ורומן. הוא נחשב לחוץ המהגרים שהנהיגו את השיטה "עברית בעברית" בכתיב הספר יהודים שברומניה. גודלה הייתה. פועלתו למען התרבות העברית וחיבת ציון. ביחד עם ותיק הציונים ברומניה ד"ר קרפל ליפע (נשיא הקונגרס הציוני הראשון) ארגן מבש"ן באיסי ובודוד ערים חברת "דורש לציון", (1887), בה פעל כמושיע ועורך הבטאון האידישאי הנ"ל. בהוצאהיה של החברה נוסדו אחר-כך המושבות "ראשון לציון", "ראשון יעקב" ו"עקלון".² הציונות והתרבות העברית היו משלבות אצלה, ולהן הקדש מיטב כוחותיו וכשרונותיו עד לרוגע האחזרן. בשנת 1889–1890 ערך ירחון עברי "המלחין".

מבש"ן התפרסם גם בטור מתרגמים אמנותי בעברית, גרמנית, צרפתית, אידיש, אנגלית ורומנית. בשנת 1889 יסד אגודה "אַהֲלִי שֵׁם" להפצת הספרות והתרבות העברית ברומניה, והיה הראשון ל设立 ספריות עממיות ליד בית הספר העבריים ברומניה. הוא התכתב עם רבני גליציה ורומניה והקנה מביניהם לבות

(1) ע' אגורות ייל"ג, כרך שני. וע"ע בספר הוכרון ב"אוצר הספרות", של ש. גלבָּה, שנה ג'.

(2) ביזמותו נסוד בתרמ"ח באיסי המודעון העברי "אַהֲלִי שֵׁם".

ע' במאמרי תולדות החנוך ברומניה בספר "הchanוך והתרבות באירופה", הוצ' מושחת, עוגן,

ניו יורק תש"ג, ע' 246.

רבים לרעיון הציונות והעברית.³ מטבעו ענה צנוז ובחבא אל הכלים עורר את הנעור לחיבת ציון. לפוגג נאם לעברית חיבור ספרים להוראה בעברית ולהם הרבה למען קיום הניב המקראי בלשונו. מבש"ן נחשב לאודוקים ביותר בסגנון המקרה בימינה ולכן סגנוו המזוקק הוא הד למליצת המקרה, על טהרת הלשון העברית.

עוד משנת 1887 גמזה לחבר עוזר בועד האגודה ההיסטורית "יוליוס באראש" ופירסת בעברית את ספר הזכרון של האגודה (הופיע בחמשים ב"*המלחין*"). הוא גם עסק באפיירפהיה לאחר קדמוניות היהודים ברומניה. חומר רב פירסת בגרמנית ב"*זרובבל*", ב"*אַסְטְּרִילִישׁ וְאַכְּעָנֵשְׁרִיפְטֶ'*" של בלוך, בירחונו של בריל בפונקפורט-אט-מייה והתפרסט בעותנאי, סופר ומתרגם.⁴

בשנת 1914 עלה ארצה ופועל כמושיך ומורה בבית הספר "בצלאל" בירושלים. בשנת 1920–1923 היה חבר מערצת "*הארץ*" ו"*דוואר היום*". פירסת בהם וב"*הבקיר*", "*העולם*", "*הידרין*", "*ביבר*", "*הדאר*", "*מורה ומערב*", "*מאזנים*", "*סיני*" ועוד מאמרי, מחקרים, ספרות, אגדות, שירים ופיליטונים שונים, בחחתמת השם חריזי, דורך טוב לעמוה בן שם,מן.

אחיו הצעיר פנהס ברונשטיין היה עורך הירחון העברי ברומניה "*חזון למועד*" ו"*המקץ*". פירסת ב"*המגיד*", "*הצפירה*" ו"*המלחין*", ובעיקר באידיש.⁵

עד לימי האחוריים השתתף בקביעות בעותונות הארץ והגולה. את כתבייו הוציא בשני כרכים (ירושלים תרכ"ה–תרצ"ב) בשם "*כתב מנהם מבש"ן*", הכרך השלישי בהוצ' שטיבל, והכרך הרביעי בשני ספרים, הוצ' דבר, תל-אביב תרכ"ג, בשם "*כתב מנהם מבש"ן החדש*".⁶ זכה האיש לגבורות, ונפטר בבית בנו בעתלית, פ"ד כסלו תש"ה. נשאינו ממנו כתבייד רבים, רובם תרגומים. מבש"ן נחשב גם היום בין טובים המתורגמים של הספרות היפה הקלסית לעברית.

גנסת עתה לחת נתוח תמציתי ממחקרו של מבש"ן בשדה המקרה והלשון העברית.

(3) S. Wininger: *Grosse Jüdische National-Biographie*, Cernauti — 1925.
וע. ד. תדרה: אנציקלופדיה להלוצי היישוב ובוניה, כרך ראשון, תל-אביב. ויע' י. קנוviz: *תולדות החנוך העברי ברומניה*, נ"י, תש"ט, ע' 80.

(4) היה גם ממאספי החומר ההיסטורי לחקר תולדות יהודיה רומניה ביחד עם מ. שריצפלד, *שהופיע בר. Analele Soc. I. Barasch, Istorie, Bucuresti — 1887–1890.*

(5) ע' עליו ועל אחיו בלקסיקון של ג. רייזיג, I. וע"מ מכתבים מרומניה למ. מבש"ן, השלח, תרע"א.

מנחם מנדל ברונשטיין — מבש"ן

לחוץ הראשונים של השפה העברית ומפיציה ברומניה נמנה מנהם מנדל ברונשטיין — מבש"ן, בנו של חיים צבי ברונשטיין, בנאי וקבלן מבוטביה שברת שם והתיישב באיסי. מבש"ן נולד בר"ח אב שנת תרי"ח באיסי — בירת מולדבה, והוא המורה העברי הראשון מלידי רומניה שפירסת אז בעברית. הוא התהנד באויראה עברית והקדיש שעותיו לתנ"ר, לפרשנותו, לדקדוק ולהחמת ישראל. כבר תחילת לפרטם בשנת תרמ"ה מאמרם פיליטונים, סיפורים, מחקדים ואח"כ גם מדע ועל ישוב א"י במק"ע העבריים שבזמננו הרבת פירסט ב"*המגיד*", "השליח", "הצפירה", "החלוץ" ו"*היום*" של קנטור-פרישמן. י.ג. שהיה אז עורך של "*המלחין*" קבוע לו למבש"ן מקום קבוע ב"*המלחין*" וחכיר בכתשנותיו.¹ מאמריו נוגעים תמיד בבעיות ספרותיות, לאומיות ומדניות. אולם בעיקר התמסר לרעיון ישוב א"י, וכך היה עורך בשנת 1887 עתון באידיש-דייטש בשם "דער יודישער פאלקספליינד" לישוב ארץ ישראל. התפרסם מהוראה עברית, והיה מורה ראשי בערים באקויל, יאסי, וסלאוי ורומן. הוא נחשב להלוץ המהנכט שהגהו את השיטה "עברית בעברית" בכתיב הספר היהודי שברומניה. גודלה הייתה. פועלתו למען התרבות העברית והבית ציון. ביחד עם ותיק הциונים ברומניה ד"ר קרפל ליפציג (נשיא הקונגרס הציוני הראשון) ארגן מבש"ן באיסי ובעירו ערים חוברת "דורך לציון", (1887), בה פעל כמושיך ועורך הבטאון האידישאי הנ"ל. בהזאותה של החברה נוסדו אחר-כך המושבות "*ראשון לציון*", "*ראשון יעקב*" ו"*עקרון*".² הциונות והתרבות העברית היו משלבות אצלה, ולהן הקדש מיטב לוחותיו וכשרונותיו עד לרוגע האחרון. בשנת 1889–1890 ערך ירחון עברי "*המלחין*".

מבש"ן התפרסט גם בתור מתורגם אמנוטי בעברית, גרמנית, צרפתית, אידיש, אנגלית ורומנית. בשנת 1889 יסד אגודה "אהלי שם" להפצת הספרות והתרבות העברית ברומניה, והיה הראשון ל设立 ספריות עממיות ליד בית הספר העבריים ברומניה. הוא התכתב עם רבני גליציה ורומניה והקנה מביניהם לבוט

(1) ע' אגרות ילי"ג, כרך שני, וע"ג בספר הוכרון ב*אוצר הספרות*, של. גרביה, שנה ג'.

(2) ביזמותו נסוד בתרמ"ח באיסי המודעון העברי "אהלי שם".

ע' במאמרי תולדות החנוך ברומניה בספר "*החינוך והתרבות באירופה*", הוצ' מורשת, עוגן,

ניו יורק תש"ג, ע' 246.

בעוד שביית הספרים הסתמכו על הכתיב, מודיעק יותר התרגומים לקותלת שבו התחשבו כבר עם הקרי, אותן להתחבورو בתקופה יותר מאוחרת.⁶ מהקרו של המחבר מסתיים בראשימה ארכחה של שניים בתרגום השבעים מהנושך העברי, זה לעומת זה, רשימה המשתרעת על 42 עמודים.

כתב וקרי בתנ"ר.

במחקר אחר נตอน מבש"ן, תיאור מפורט על התפתחות המסורת, ובעיקר בשיטה הכתיב והקרי. — מבש"ן מביא של דוגמאות של שידי צורות שונות של המחבר, שהוא בין "הסופרים" אולי גם מבני הגליל "שלא הקפידו על לשונם" לתעתה, היו בין "הסופרים" אולי גם מבני הגליל "שלא הקפידו על לשונם" (עירובין נ"ג) וכתבו לפעמים את המלאה לפי המבטא החסר של המxon המבליע את החברות הרבות. (ע' הדוגמאות שם ע' 228).

בשדה מחקר זה עסקו מתמיד חכמי ישראל, החל מבuali התלמוד (קרbam — קברט [מ"ק ט:]), והעליה — והאלוה [ע"ז כ"ה:] ועוד) המדקדקים רט"ג מנחם ואבן גנאה, ועד להמתכונים מרוחקירה הלאמת שבדור שלפניו והיום. המחבר הביא רשימה של תקנות, משלו ושל אחרים, על פי היל"ב מדרות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בבריתא שלו, כגון: חסר ויתר במליט או באוטיות (מדה ט), פסוקים שנחלקו או שסדרו ללא נוכנה (מדה י"א). החלופי שמות (מדה כ') וכדומה.

במחקר אחר בשם "עלולות" עומד מבש"ן על פסוקים וענינים סתוםים במקרא ומנסה לבאר אותם לפי דעתו הוא.

על הנקוד

תולדות הנקוד לכחבי הקודש והתקפותו בישראל עניינו עד מאד את מבש"ן, וחשוב הוא הפרק שכותב על שניוי דרכי הכתב בחסר ומלא. אחרי סקירה מקיפה על ראשית הנקוד העברי מתקופת המקרא, ספרות ההלכה, המדרש, הփיפות והפיוטים, וליתר הספרים השיציכים להסתירות שאחרי התימת התלמוד שאף הם נוקדו בזמנם, כחוחתה מ. גסטר⁷), דין מבש"ן על גורל הנקוד בזמננו. המחבר קובל וצוקעمرة על השמטה הנקוד "נסמת האותיות המתות" בספרים העבריים, ודורש "להסביר את המפתח אל חדרי התורה והשפה שהן מורשת קהילת יעקב ולא

(6) לפלא שהמחבר מיחס תרגום כתובים ליוונתן בן עוזיאל ואף קוראו ככה, וגמרה מפורשת במגילה ג' וע"ז באמרי בינה" למהר"ץ חיות ס"ה שלא המחבר, וע"ז פ. חריגן: תרגום כתובים, ועי מתרשי"א למגילה שם בחודשי אגדות.

(7) ע' באנוואר"ס' השנה הז' שברצפתה, שנה י"ה, בקורסית 1896.

על תרגום השבעים.

במחקר זה עושה מבש"ן קיבלת מפורטת בין המקור העברי ונוסחת התרגום היווני (על פי הוצאת ברקלוי טויטס (קמברידג' 1895), ובוון את מהותו של התרגום והתקפותו ההיסטוריה. גודלה היהת השפעתו של התרגום היווני על יהודים חוץ לא-ארץ. מה שלא היה מצאו של תרגום זה, אם מקריאת התורה בבית הכנסת כדעת ר' פרנקל, או מקריאת התורה במקדש חוני כסברת גיגר, דעתו של המחבר, שהוא גם שיטת הוקרים אחרים, היא ש"געשה התרגום בשלבים שונים ובתקופות שונות ועל ידי מתרגמים רבים. התרגומים נעשו רובם במצרים על ידי יהודים ממשם, והראיה מהתרגומים הנכון והמדויק של אותן השמות היגיאוגרפיאים שבמצרים, בעוד שהשמות ארץ ישראל ומיתר הארץ משובשים, ואפללו סכירת לא היה ידוע להם. (ע' בהשבעים לדברים ג. י"ג). ואמנם תרגמו בעיקר המלים ולא העניין.

מבש"ן מביא המון דוגמאות מן המקרא והמסורת המוראות על הלבטים השונים שחלו בתקופת התקפותו של הכתב המקראי, ומראה על שניםים רבים בהתרוגות בסיבת חולפי אוטיות דומות והсрונות הנקיים. הוא גם רושם אותו המקום שבו משה תרגום הכתובת הירונית עם התרגומים השומרו נסחאות לעומת הנוסח המקורי של תורה. ובתרגומים המקוריים בלבד יש אלפי שינויים נסחאות לעומת הנוסח המקורי שלם. מבש"ן מראה עד כמה שהיותה אידיעת העברית מஸול בעבודת המתרגמים, בעיקר בספר נ"ה, בגל חסרון הנקיים, פיסוק המלים והסרונות אוטיות אלה. וכך, כבתרורה, "הפרוץ מרובה על העומד", והשיגיאות והטרוסיט בשבעים עולים בהרבה על הקרייאות הנכונות שבו לעומת הקרייאת המשובשת אשר בנוסח העברי וביחד במקומות קשייה-בבישועו ותריעשר... שבת

התרגום הוא הפשי יותר מד"י...
כידוע גם חסרים בתרגום השבעים לנביאים הרבה הרים פסוקים או קטיעות פסוקים ולפעמים גם קטיעי פרקים, וכי, ונמצאים בו קטיעי פסוקים שאינם בנוסחת העברי, בעיקר בספר משליל ואיוב. כל זה באשמת הידים הרבות ששמשו בתקופות שונות ועשוי שמות בתרגום זה מיימי אוריגנס ואילך, היהת וחסרה להם להנזרות מסורת קבועה ומקודשת כבישראל. ועוד במאח הרבעית כבר היו קיימות שלש נוסחות שונות של תרגום השבעים: האלטנדראונית, האנטיקית והארצישראלית. רובה במקור העוזבה בתרגומים שמות האנשים והמקומות (ע' שם ע' 176) עד שהחליפו שמות דומים ושרשים קרובים, כגון: אחים מלך — אבימלך, איש-בשת — מפיבשת, יזרעאל — ישראל, מועד — עדות, פקד — הפקה, ועוד.

בעיקר רבו השינויים בספר תהילים (כפי שכבר הראיתי במאמרי "לזהי קליה-שיר במקרא ובתלמוד", בתשלימים ב-תלפיות" ישיבת אוניברסיטה ניו יורק, נש"ח), שבו נמצאות, כבתרורה, אוטיות האלפבית במקומות מסוימים, וגם חוספת כתבות בראשי המזמורים.

בעוד שביית הספרים הסתמכה על הכתיב, מודיעק יותר התרגומים לקויה לתשבו התחשבו כבר עם הקרי, אותן להתחבורה בתקופה יותר מאוחרת.⁶ מהקרו של המחבר מסתיים בראשימה ארכחה של שניים בתרגום השבעים מהנושך העברי, זה לעומת זה, רשימה המשתרעת על 42 עמודים.

כתב וקרי בתנ"ר.

במחקר אחר נוטן מבש"ן, תיאור מפורט על התפתחות המסורת, ובעיקר בשתה הכתיב והקרי. — מבש"ן מביא של דוגמאות של שרידי צורות שונות בתנ"ר שבולי המסורה לא העירו עליהם. לדעתו, היו בין "הסופרים" אולי גם בני הגליל "שלא הקפידו על לשונם" (ערלובין יג) וכתבו לעיתים את המלא לפி המבטא החסר של ההמון המבליע את התבניות הרבות. (עי' הדוגמאות שם ע' 228).

בשدة מחקר זה עסכו מתמיד חכמי ישראל, החל מבולי התלמוד (קרבט — קברט [פ"ק ט:]), והעליה — והאלוה [ע"ז כ"ה:] ועוד) המדקדקים רט"ג, מנחם ואבן גנץ, ועד להמתנים מרוחקירה-הלכת שבדור שלפניו והיומ. המחבר הביא רשימה של תקנות, משלו ושל אחרים, על פי היל"ב מדות של רב אליעזר בנו של רב יוסף הגלילי בבריתא שלו, כגון: חסר ויתר במליט או באותיות (מדה ט), פסוקים שנחלקו או שסדרו ללא נוכנה (מדה י"א). החלפי שמות (מדה כ') וכדומה.

במחקר אחר בשם "עלילות" עמד מבש"ן על פסוקים וענינים סתוםים במקרא ומנסה לבאר אותם לפי דעתו הוא.

על הנקוד

תולדות הנקוד לכחבי הקודש והתחפותו בישראל עניינו עד מאייד את מבש"ן, וחשוב הוא הפרק שכותב על שנויי דרכי הכתב בחסר ומלא. אחרי סקירה מקיפה על ראשית הנקוד העברי מתkopפת המקרא, ספרות ההלכה המדרש, החפירות והפירות, וליתר הספרים השיציכים להסתפרות שאחרי התימת התלמוד שאף חסר נוקדו בזמנם, כחוחתת מ. גסטר⁷), דן מבש"ן על גורל הנקוד בזמננו. המחבר קובל וצוקעمرة על השמטה הנקוד "נסמת האותיות המתות" בספרים העבריים, ודורש "להסביר את המפתח אל הדרי התורה והשפה שהן מורשת קהילת יעקב ולא

(6) לפלא שהמחבר מיחס תרגום כתובים ליוונתן בן עוזיאל ואף קוראו ככך, וגמרה מפורשת במגילה ג' וע"ע באמרי בינה" למהר"ץ חיות ס"ה שלא המחבר, וע"ע

פ. חרונין: תרגום כתובים, ועי' מהרש"א למגילות שם בחודשי אגדות.

(7) עי' באנוואר"ס' השנה הז' שברצפלד, שנה י"ה, בקורסית 1896.

על תרגום השבטים.

במחקר זה עשה מבש"ן קבלת מפורשת בין המקור העברי ונוסחת התרגומים היווני (על פי הוצאת ברקליס טויטס (קמברידג' 1895), ובוון את מהותו של התרגומים והתחפותו ההיסטוריה. גוללה היהת השפעתו של התרגום היווני על יהודים חוץ-לא-ארץ. מה שלא היה מזמין של תרגום זה, אם מקראות התורה בבית הכנסת כדעת ר' פרנקל, או מקראות התורה במקדש חוני כסברת גיגר, דעתו של המחבר, שהוא גם שיטת חוקרים אחרים, היא ש"בעש התרגומים בשלבים שונים ובתקופות שונות ועל ידי מתרגמים רבים. התרגומים נעשו רוכב במצרים על ידי יהודים ממש, והראיה מהתרגומים הנכון והמדויק של אותן השמות היגיאוגרפיט שבמצרים, בעוד שהשמות ארץ ישראל ומיתר הארץ משובשים, ואפלו סכירת לא היה ידוע להם. (עי' בהשבעים לדברים ג' י"ג). ואמנם תרגמו בעיקר המלים ולא העניין.

מבש"ן מביא המון דוגמאות מן המקרא והמסורת המלאות על הלבטים השונים שחלו בתקופת התחפותו של הכתב המקראי, וראה על שניםים רבים בתרגום בסייעת חלופי אותיות דומות וחרסן הנកוד. הוא גם רושם אותו המקום שבו שבחם משותות התרגום היווני עם התרגומים השומרוני והתרגומים הארמיים לתורה. ובתרגום התורה בלבד יש לפחות שינויים נסחאות לעומת הנוסח המסורי של תורה. מבש"ן מראה עד כמה שהייתה אידיעת העברית משלול בעבודת המתרגמים, בעיקר בספר נ"ך, בಗל חסרון הנកוד, פיסוק המלים וחסרן אותיות אהוו". וכך, כבתרורה, "הפרוץ מרובה על העומד", והשגיאות והטירוסים בהשבעים עולים בהרבה על הקראיות הנכונות שבו לעומת הקריאה המשובשת אשר בנוסח העברי וביחד במקומות קשי-הבנה כבישעהו ותריעשר... שבת

התרגום הוא הפשי יותר מד"י...
כידוע גם חסרים בתרגום השבעים לנביאים הרבה הרים פסוקים או קטיעות פסוקים ולפעמים גם קטיעי פרקים, וכי, ונמצאים בו קטיעי פסוקים שאינם בנוסח העברי, בעיקר בספר משה ואיוב. כל זה באשמת הידים הרבות ששמשו בתקופות שונות ועשוי שמות בתרגום זה מיימי אוריגנס ואילך, היהת וחסרה להם להנזרות מסורת קבועה ומקודשת כבישראל. ועוד במאה הרביעית כבר היו קיימות שלש נוסחות שונות של תרגום השבעים: האלאטנדרונית, האנטיקית והארצישראלית, רבתה בעיקר העזובה בתרגום שמות האנשים והמקומות (עי' שם ע' 176) עד שהחליפו שמות דומים ושרשים קרובים, כגון: אחימלך — אבימלך, אישרבשת —

ማבישת יזרעאל — ישראל, מועד — עדות, פקד — הפקה, ועוד.
בעיקר רבו השינויים בספר תהילים (כפי שכבר הראיתי במאמרי "לזהי קליה-שיר במקרא ובתלמוד", בתשלימים ב-תלפיות" ישיבה-אוניברסיטה ניו יורק, תש"י), שבו נמצאות, כבתרורה, אותיות האלפבית במקומות מסוימים, וגם מוספת כתבות בראשי המזמורים.

מורשת הסופרים והמדפסים⁶). על ידי החותם הנקוד "על כנו", סובר מבש"ן, נוכל לאסир את האותיות הנחות בכתביה החדש, "היד בהפעיל והיוד השניהם בנחי פ"י בעtid לרבים נסתרים, את אותיות וו ווoid בסוף השמות לרבים זכריהם ונקבות ואות ה' מעתיד לנקבות רבות ועוד חנה וכהנה". מבש"ן מעמיק במלミニ הדקדוק העברי ובאזור השפה המקראית. מנתה הוא את שתי שיטות הכתיבה — הישנה — המרחbat את הכתב על ידי אותיות יתרות ורחל חדש — הדורשת הגבלת הכתב על ידי הנקוד. מסקנותיו היא שהנקוד העברי דבר בעתו הוא וצורך השעה, כי בהעדתו ימעטו גם הקוראים העברים המתקשים בשפה. אשר לנו דרוש הוא להסביר את הנקוד הכללי לקדמותו ולתקוע ככח את המעוות היישן.

— רישום ביבליוגרפיה מפרקתו —

- ד"ר מנחם מ. בריאר / מנחם מגדל ברונשטיין — מבש"ן
431
- ר' ש. ר. הריש — (אבי "האורחותודכסיה" הגרמנית) ותורתה, ועל יצחק זקל פרנקל מהרגט, *"כתובים אחים"* מינית לעברית.
ב ספר שני שהוא באמת פרי תרומתו המדעית של מבש"ן מכיל:
 1. דברי מחקל: על תרגום השבעים, כתיב וקרי בתנ"ך, שני מחקרים על הנקוד, ועודות.
 2. דברי חזון: מסות ודמויות על גבורי התנ"ך על רקע מקראילאומי, במספר 41, בעלות אופי למודים-סורי.
 3. *"ספר הזיכרון"*. ראשית חולדות היהודים במדינת רומניה, תרגום עברי עפ"י משה שברצפלד, ב*"אוצר הספרות"* של ש. א. גראבר, שנה ג, קראקה — תרמ"ט-נ'.
 4. *"משה ארץ ישראלי"* של יוסף דירנבורג, תרגום מצרפתית, פטרסבורג 1896-1897.
 (Derenbourg, J.: *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine*).
 5. *"בית אג'ילר"*, תאור היסטורי מהי האנושים בספרה, *"המליך"* — 1896.
 6. *"דברי הימים לבני ישראלי"* אחים — וורשה תרנ"ד-תרט"ד, והוא ספר לימוד בהיסטוריה לנוער בארבעה כרכים.
 7. *"המורה"* — וורשה 1910 — בשני חלקים, והוא ספר לימוד לעברית.
 8. *"שירים"*, קראובה 1913. 89 ע'.
10. *"הלב"* מאת א. ד. אמיציס, תרגום מאיטלקית, וורשה, הוצ' שטיבל תרפ"ג.
 11. *"מסעי גוליבר"* ליגונט סופט, תרגום מאנגלית, הוצ' שוקן, תש"ה.
 12. *"מצני הציונות בגרמניה"* [על הנריק לוות של ד"ר ינברג], הוצ' מס, תש"ג. ועוד שורה של תרגומים שונים מונגולי, מורים רוזנפולד ואחרים.

1. *"כתב מנחם מבש"ן"*: כרך ראשון, ירושלים תרפ"ח. כולל דברי חזון — אגדות, משלים, רישומות וציורים. ומתחקרים בכך: 11 מאמרם בפרק חולמות בהקץ; 12 מאמרם בפרק דברי חזון ואגדה; 52 מאמרם בפרק דברי משל ושינוי; 6 מאמרם בפרק רישומות וציורים.
 2. *"כתב מנחם מבש"ן"*: ירושלים תרצ"ב. כרך שני: כולל 432 עמודים ובהם:
 א. דברי חזון ואגדה: 25 מאמרים שלונסקי מתקופת פרוסלמי ב*"ההורות"*, *"דאר חיים"*, *"החד"*, *"התהori"*, *"דברנו"* ועוד. בהם י"א אגדות בראשית.
 ב. דברי משל ושינוי: 36 מאמרים על נושאים עבריים-לאומיים.
 ג. ציורים וספורים: 19 במספר.
 ד. בירכתיים: 39 מאמרים ומסות שונות.
 3. *"כתב מנחם מבש"ן החדש"*: הוצ' דביר, תל אביב תרצ"ג, 347 ע'.
- א. ספר ראשון הכלול החלקים דלקמן:
 1. אנשים וספרים — חומר עשיר ביוגרפיה-היסטורי על התרבות העברית של יהודים רומנים ויצירותיהם, בשם היהודים ברומניה. בסמה ההיסטורית זו מתאר מבש"ן את תרומתם של חלוצי ההשכלה ברומניה: הד"ר י. באראש *"המנדסן הרומני"*, זיגיסטונגן ברמלין, הספר היהודי הלוחם לזכויות, ד"ר מ. גטפר, האחים שברצפלד, הספר המשכיל משה אורונשטיין, בנימין השני הוא ישראל בן יוסף בנימין הרומני; המהנדס המשורר מ. ג. גולדבוים, ועוד שני מאמרים על

(8) ע' *"המלך"* שנה תרנ"ב, במאמרו של מבש"ן, והשוות ת. עולם גליון ל"ב שנה תרע"ג לרוב עזיר.

מורשת הסופרים והמדפסים⁸). על ידי החזרת הנקוד "על כנוי", סובר מבש"ן נוכל להסידר את האותיות הנחות בכתבי־הקדש, "היהוד בהפעיל והיוד השניה בנחי פ"י בעtid לרביהם נסתרים, את אותיות זו וויא בסוף השמות לרבים זכריהם ונקבות ואלה ה' מעמיד נקבות לרבות ועוד כהנה וכחנה". מבש"ן עמוק במלני הדקדוק העברי ובאזור השפה המקראית. מנתה הוא את שתי שיטות הכתיבה — הישנה — הרחבה את הכתב על ידי אותיות יתרות וריה חדש — הדורשת הגבלת הכתב על ידי הנקוד. מסקנותיו היא שהנקודות העברית דבר בעתו הוא וצורך השעה, כי בהעדרו ימעטו גם הקוראים העברים המתקשימים בשפה. אשר לנו דרוש הוא להסביר את הנקוד הכללי לקדמותו ולתפקידו ככח את המעוות היישן.

— רישום ביבליוגרפיה מפרק זה —

- ד"ר מנחם מ. בריאר / מנהט מגדל ברונשטיין — מבש"ן
431
- ר'. ד. הרש — (אבי "האורותודוכסיה" הגרמנית) ותורתה, ועל יצחק זקל פרנקל מחרוגם, כתובים אחורוניים" מינונית לעברית.
ב. ספר שני שהוא באמת פרי תרומתו המדעית של מבש"ג מכל:
1. דברי מחקר: על תרגום השבעים, כתיב וקרי בתנ"ך, שני מחקרים על הנកוד, עלולות.
2. דברי חזון: מסות ודמיות על גבורו התנ"ך על רקע מקראילואמי, במספר 41, בעלות אופי למדיומרי.
3. "ספר הזיכרון". ראשית תולדות היהודים במדינת רומניה, תרגום עברי עפ"י משה שברצפלד, ב"אוצר הספרות" של ש. א. גראבא, שנה ג, קראקה — תרמ"ט-נ'.
5. "משא ארץ ישראל" של יוסף דירנבורג, תרגום מצרפתית, פטנסבורג 1896-1897, שוכה בפרס והתרפרס גם ב"המליין".
(Derenbourg, J.: *Essai sur l'histoire et la geographie de la Palestine*).
6. "בית אג'ילר". תאור היסטורי מהי האנושים בספרה, "המליין" — 1896.
7. "דברי הימים לבני ישראל" הוצ' אחיאסף — וורשה תרנ"ד-תרט"ד, והוא ספר לימוד בהיסטוריה לנוער בארבעה כרכים.
8. "המורה" — וורשה 1910 — בשני חלקים, והוא ספר לימוד לעברית.
9. "שירים", קראובה 1913. 89 ע'.
10. "halb" מאת א. ד. אמיציס, תרגום מאיטלקית, וורשה, הוצ' שטיבל תרפ"ג.
11. "מסעי גוליבר" ליוונתן סופט, תרגום מאנגלית, הוצ' שוקן, תש"ה.
12. "נצני הציונות בגרמניה" [על הנריק לווח של ד"ר ינברג], הוצ' מס, תש"ו. ועוד שורה של תרגומים שונים מונגולית, מורים רוזנפולד ואחרים.

1. כתבי מנחם מבש"ן: כרך ראשון, ירושלים תרפ"ח. כולל דברי חזון — אגדות, משלים, לשימות וצירות. ומתקלים ככח: 11 מאמרם בפרק חלומות בהקץ; 12 מאמרם בפרק דברי חזון ואגדה; 52 מאמרם בפרק דברי משל ושינוי; 6 מאמרם בפרק לשימות וצירות.
2. כתבי מנחם מבש"ן: ירושלים תרצ"ב. כרך שני: כולל 432 עמודים ובהם:
א. דברי חזון ואגדה: 25 מאמרים שכונסו מתוך פרטומו ב"החרות", "דאר היום", "החד", "התור", "דברנו" ועוד. בהם י"א אגדות בראשית.
ב. דברי משל ושינוי: 36 מאמרים על נושאים עברית־לאומיים.
ג. צירותים וספרים: 19 במספר.
ד. בירכתיים: 39 מאמרים וمسות שונות.
3. כתבי מנחם מבש"ן החדשניים: הוצ' דברי, תל אביב תרצ"ג, 347 ע'.
- א. ספר ראשון הכלול החלקים דלקמן:
1. אנשים וספרים — חומר עשיר ביוגרפיה-הסטורי על התרבות העברית של יהודיה רומניה וישראליהם, בשם היהודים ברומניה. בסמה ההיסטורית זו מתאר מבש"ן את תרומתם של יהודים ההשכלה ברומניה: הד"ר י. באראש "המנדסן הרומני", זיגיטמוד כרמלין, הספר היהודי הלוחם לזכויות, ד"ר מ. גיטר, האחים שברצפלד, הספר המשכיל משה אורנשטיין, בנימין השני הוא ישראל בן יוסף בנימין הרומיני; המהנדס המשורר מ. ג. גולדבוים, ועוד שני מאמרים על

(8) ע. "המליין" שנה תרנ"ב, במאמרו של מבש"ג, והשורה ה"עולם" גליון ל"ב שנה תרע"ג לרבות צער.

שברטנישילבגניה, ועשה הרבה למען ביצור החומה החדרית בקמפוסו. עוד לפני זה הוציאו מחברת בשם "ישראל בין העמים" ועוד אחת בשם "זמרת הארץ".⁴) ברם, עיקר תרומתו של הרב עהרענרייך הייתה בהשתתפותו בתורנית, בהתמסרו בכל נושא להוציא את תורה הראשונית מן הגנוז לאור, ולהפיץ מחדש ממאור תורהם לישראל. בשנת תרפ"ד הוציא עהרענרייך את "

"ספר הפרדס לרשות".⁵)

ספר תשובה ופסקים זה שיצא מבית-מדשו של רשי ז"ל, נדפס לראשונה בקובשטאנציג בשנת ה"א תקס"ז, (מחוץ לказרווילקיי הפרדס לרשות)⁶ אביד"ק דעוזא-הומגען, שנחרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין¹). אלה תלות בספר והחוקר הצעיר התוטס והחוותה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרצונו וזמןו לחתורת ישראל וחכמתו לזכרון בספר, "אוצר החיים" שערך וכתב; שמסר את نفسه על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחיים.

בונם של הרב קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מהזו זמפלן, גולד חיגע. בשנת תרמ"ז בהונגראיט, הוא התהנך בישיבת פרסבורג המפורסתת וייצק מים על ידי רבו הח"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אביד"ק ווייטצן מחבר ט' "מעשה למלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשנותיו לרגלי רובתו בישיבת כבר הצעיר בכוח החמדתו וחידושיו שהפלוו את מהנכיו. בימים ההם, והוא עודנו חניך הישיבה, כבר הוציא מחברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. היגינו היישר ובקיאותו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגראיט והשתתפו בקביעות במק"ע התורניים שבזמננו בדרכי הלכת ובהדושים בש"ט ופסקים, הכננו לו שם בעולם הרבנות היוזרת. כל ימיו נשא וננתן בהלה עם גдолיהם ופסקים, מיליצית רבניית ישראל בתפקידו אשר הצביע לו יד בספריהם.²) ראשית פעולתו הרבנית התחילה בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשתו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעארן, וניהל בלבוגות. בשנת תרפ"ה הוציא מחברת היסטורית בעברית על בעיות העבר והחותה של היהודים. שנתיים אחר"כ הוציא פירושו של ר' סעדיה גאון ליה"ג מדות שחתורה נדרשת בהן.³)

בשנת תרפ"ג נחמנה לרב של הקהילה האורתודוכסית בעיר דעוזא

(1) "לקויות יהדות בטרכיסילבניה", להרב צ. ג. אברהם, ניו יורק תש"א.

(2) ע' בערךנו. Herlitz: Jüdisches Lexicon II.

וע"ע "אפרילון" לר"ש מיללער, סעани, תרפ"ד—תרפ"ג.

(3) "פירוש יה"ג מדות לרביינו סעדיה גאון ז"ל, יצא לאור ע"י הרב חיים יהודת עהרענרייך, עפ"י כתבי אוקספורד עם העזרות ומבוא לתקונים. קלונינבורג תרפ"ב.

הרב חיים יהודת עהרענרייך

בן רשות הרבנית הקדושים מצ'יכסלבוקיה שנספו על ידי הונדים הנאצים הארורים לעד, נמצא גםשמו של הרב חיים יהודת עהרענרייך הי"ה אביד"ק דעוזא-הומגען, שנחרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין¹). אלה תלות בספר והחוקר הצעיר התוטס והחוותה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרצונו וזמןו לחתורת ישראל וחכמתו לזכרון בספר, "אוצר החיים" שערך וכתב; שמסר את نفسه על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחיים.

בונם של הרב קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מהזו זמפלן, גולד חיגע. בשנת תרמ"ז בהונגראיט, הוא התהנך בישיבת פרסבורג המפורסתת וייצק מים על ידי רבו הח"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אביד"ק ווייטצן מחבר ט' "מעשה למלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשנותיו לרגלי רובתו בישיבת כבר הצעיר בכוח החמדתו וחידושיו שהפלוו את מהנכיו. בימים ההם, והוא עודנו חניך הישיבה, כבר הוציא מחברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. היגינו היישר ובקיאותו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגראיט והשתתפו בקביעות במק"ע התורניים שבזמננו בדרכי הלכת ובהדושים בש"ט ופסקים, הכננו לו שם בעולם הרבנות היוזרת. כל ימיו נשא וננתן בהלה עם גдолיהם ופסקים, מיליצית רבניית ישראל בתפקידו אשר הצביע לו יד בספריהם.²) ראשית פעולתו הרבנית התחילה בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשתו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעארן, וניהל בלבוגות. בשנת תרפ"ה הוציא מחברת היסטורית בעברית על בעיות העבר והחותה של היהודים. שנתיים אחר"כ הוציא פירושו של ר' סעדיה גאון ליה"ג מדות שחתורה נדרשת בהן.³)

"אוצר החיים"

הרב עהרענרייך התפרסם בעיקר במאוסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו" שהוציא בשם "אוצר ר' החיים", בראשית שנת תרפ"ה, בדעוואו ושיצא לאור "מדי חדש בחדשו".⁴) מאוסף תורה זה שumped על רמה די גבוהה, הוקדש לחקר מדעי היהדות ברוח המטורה, בו התלכו תורה ומדע גם יחד, ברם כוונו וציבורו

(4) ע' אפרילון, לר"ש מיללער, קובץ אירג, יאנקעלס, סעאני. תרפ"ד—תרפ"ג.

עהרעדנרייך השתתף בו.

(5) "ספר הפרדס לרשות" ז"ל, בהוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת, מעובד וUMBOR, ע"י חיים יהודת עהרענרייך, חופק"ק דעוזא, בודאפשט, תרפ"ד. — 376 עמודים.

(6) "אוצר החיים" — מאוסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו, נערך ויובל בעזה"ת מדי חדש בחדשו, ע"י הרב חיים יהודת עהרענרייך, שנה ראשונה, תשרי

שברטנאלבנניה, ועשה הרבה למען ביצור החומה החדרית בקהילתו. עוד לפני זה הוציאו מהברות בשם „ישראל בין העמים“ ועוד אחת בשם „זמרת הארץ“.¹) ברם, עיקר תרומתו של הרב עהרענרייך הייתה בשלה חכמת ישראל התורנית, בהתמסרו בכל נושא לחשיא את תורה הראשונים מן הגנות לאור, ולהפיץ מחדש ממאור תורהם לישראל. בשנת תרכ"ד הוציא עהרענרייך את ספר הפרדס לרשיי²⁾.

ספר תשובה ופסקים זה שיצא מבית-מדשו של רשיי ז"ל, נדפס לראשונה בקובשטאנדינה בשנת ה"א תקס"ג, (מחוץ לקצורי „לקוטי הפלדים לרשיי“ אבד"ק דעוזא-הומגען, שנחרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין³⁾). אלה תלות בספר והחוקר הצנוו, התוסס והחותה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרזו זומנו לTorah וחברתו לזכרן בספר, ב„אוצר החיים“ שערך וכתב; שמסר את נושא על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחית.

בנוסף לכך קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מהוו זמפלן, גולד ח.ע. בשנת תרמ"ז בהונגראיט. הוא התהන בישיבת פרסבורג המפורסתת ויצק מים על ידי רבו הח"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אבד"ק וויטמן מחבר ס' „מעשה מלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשנותיו לרגלי רבותיו בישיבת כבר הצעין בכוח תחמדתו וחידשו שפהלאו את מהנכוי. בימים ההם, והוא עודנו חנייך היישיבה, כבר הוציאו מהברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. היגנוו היישר ובקיומו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגראיט והשתתפו בקביעות במק"ע התורניים שבזמננו בדרכי הלכת ובחדושים בש"ט ופסקים, הכננו לו שם בעולם הרבנות היוזרת. כל ימיו נשא וננתן בהלה עם גдолיהם ופסקים, שיקנו לאב"ד נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשטו רבקה בת בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשטו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעארן, ונילח ברבגונה. בשנת תרכ"ה הוציאו מהברת היסטורית בעברית על בעיות העבר והחותה של היהודים. שנותיהם אח"כ הצעיא פירושו של ר' סעדיה גאון לי"ג מדות שחתורה נדרשת בהן.⁴⁾

בשנת תרכ"ג נחמנה לרב של הקהילה האורתודוכסית בעיר דעוזא

רב חיים יהודת עהרענרייך

בן רשות הרובנית הקדושים מצ'יכסלבוקיה שנספו על ידי הונדים הנאצים הארוורים לעד, נמצא גם שמו של הרב חיים יהודת עהרענרייך הי"ה אבד"ק דעוזא-הומגען, שנחרג על קדוש השם בכ"ח אייר, תש"ב בלובלין¹⁾. אלה תלות בספר והחוקר הצנוו, התוסס והחותה, אשר כל ימי חייו הקדיש את מרזו זומנו לTorah וחברתו לזכרן בספר, ב„אוצר החיים“ שערך וכתב; שמסר את נושא על מזבח האומה וקדושיה להיצר בצרור החיים הנצחית.

בנוסף לכך קלונימוס והעניע עהרענרייך מאובליא מהוו זמפלן, גולד ח.ע. בשנת תרמ"ז בהונגראיט. הוא התהන בישיבת פרסבורג המפורסתת ויצק מים על ידי רבו הח"ג ר' ישעיהו זילברשטיין אבד"ק וויטמן מחבר ס' „מעשה מלך" על הרמב"ם, ולמד גם בישיבת חוסט. עוד בשנותיו לרגלי רבותיו בישיבת כבר הצעין בכוח תחמדתו וחידשו שפהלאו את מהנכוי. בימים ההם, והוא עודנו חנייך היישיבה, כבר הוציאו מהברת הלכתית בענין כתיבת ספר תורה. היגנוו היישר ובקיומו הרבה הפנו את תשומת לבם של חכמי ישראל בהונגראיט והשתתפו בקביעות במק"ע התורניים שבזמננו בדרכי הלכת ובחדושים בש"ט ופסקים, הכננו לו שם בעולם הרבנות היוזרת. כל ימיו נשא וננתן בהלה עם גдолיהם ופסקים, שיקנו לאב"ד נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשטו רבקה בת בעיר נאבודואר, בה שימש ארבע שנים כדין ומוא"ץ. נשא את אשטו רבקה בת מהר"י שיק אב"ד נאבודואר שהולידה לו בת יחידה שינדל. אח"כ עבר להולישאו במדינת מעארן, ונילח ברבגונה. בשנת תרכ"ה הוציאו מהברת היסטורית בעברית על בעיות העבר והחותה של היהודים. שנותיהם אח"כ הצעיא פירושו של ר' סעדיה גאון לי"ג מדות שחתורה נדרשת בהן.⁵⁾

(1) „לקויות יהדות בטראנסלבנניה“, להרב צ. ג. אברהם, ניו יורק תש"א.

(2) ע' ברכו. Herlitz: Jüdisches Lexicon II.

וע"ע „אפרון“ לר"ש מיללער, טעאני, תרפ"ד–תרפ"ג.

(3) „פירוש י"ג מדות לרביינו סעדיה גאון ז"ל, יצא לאור ע"י הרב חיים יהודת עהרענרייך, עפ"י כתבי אוקספורד עם העזרות ומבוא לתקונים. קלוינוברג תרפ"ב.

אוצר החיים

רב עהרענרייך התפרסם בעיקר ב„מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו“ שהוציא בשם „אוצר ר החיים“, בראשית שנת תרפ"ה, בדעווא ושייצא לאור „mdi חדש בחדשו“⁶⁾. מאסף תורה זה שעד על רמה די גבוהה, הוקדש לחקר מדעי היהדות ברוח המטורה, בו התלכו תורה ומדע גם יחד, ברם כוונו וציבורו

(4) ע' אפרון, לד"ש מיללער, קובץ אירג, יאנקעלס, טעאני. תרפ"ד–תרפ"ג.

עהרעדנרייך השתתף בו.

(5) „ספר הפלדים לרשיי ז"ל, בהוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת מעובד וUMBOR, ע"י חיים יהודת עהרענרייך, חוףק"ק דעוזא, בודאפשט, תרפ"ד. — 376 עמודים.

(6) „אוצר החיים“ — מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו, נערך וויל בעזה"ת mdi חדש בחדשו, ע"י הרב חיים יהודת עהרענרייך, שנה ראשונה, תשרי תרפ"ה, מהברת א/ דעוזא.

מכון להוצאת ספרים חשובים. אין לך חוברת שהרבר עהרענרייך העורך לא השתתף בה במאמריו ובמקרים החשובים בכל מקצועות חכמת ישראל. נוכיר פה רק גושאים אחדים שיעידו על גונו העשיר של החומר בידי העורך: «על השינויים בפסקוי המקרא בין תלמוד ירושלמי למסורתנו»⁷; «פרקיט בתולדות היהודים באכשניה ספרותית אחת. על מהותו, תוכנו וייעודו של המאוסף, קוראים אנו בחוברת הראשונה: ואלו דבריו של ע. בפתח דבר»: «הנני פותח לפניכם את החולנות לבית אוצר החיים — בית אוצר תורה ישראל. עם ישראל הוא עם הספר, לא עם הארץ חי עלי ארמותה, עם החגוגי חי עלי פנסתו, עם הכספי חי עלי סלעיו ודינרו. הוא עט-הרות, עם החיה על תורתו ואמונהו התורה היא חיי רוח וונשמה, אחזקה ודבוקה בו, ישראל איןנו פטילה, אויריתא משחאה, שכיבתה שרגא...» ועל כן מצא חיים מן העולם ועד העולם... והימים האלה ימים רעים בעולמו של ישראל, העם טרוד שroi בצער, וביעדר ריחאה אמרנו לזכור ולהזכיר על ד' אמות של הלכה» השם נשנו בחימט... והוא היא שעורה אותן ליסד בע"ה מקום נאמנו, אשר יהיה לבתי כנסיות לאחים וטופרים, לעזרת כל חלמינו אשר תורותם אומנתם, לאמץ ולהזק וללנה, להרחבת החקיקה והדרישה, לצרף, לזכך, לבורר וללבן את אוצרנו הנחמד... אוצר החיים — יעוזר את עם התורה לחיים — חיים של תורה ויראה... אוצר החיים יכול כל המקצועות שבחוות ישראלי: א) בינה במקרא, תלמוד, מדרשים ותרגומים. ב) חידושים וביאורים בספריו רבותינו. ג) פרקים בדברי הימים לבני ישראל. ד) בקרת על ספרים. ה) דרושים... לא יקפיד מי הכותב — אבל יקפיד מה הוא כותב... ואמנם עמד העורך בנטיון וקיים דברו. משך ארבע-עשרה שנים ערך ביגעה רבה את ירחנו התורני, והוסיף בו מודרים: להכח ולמעש, מה קרים במשנה, בתוספה, תלמוד בבלי וירושלמי, המדרשים ונושאי כליהם; אס פק לדריה המאירה על כל הכתוב לחים, ועוד. בכל חוברת היה העורך מקדים מסה או נאום לאומי בשער ירחונו לפני כל האג ומועה, מענינה דיזמא והתי מכנסיס בכל פעם מהחדשינו בתורה ובתמונה, תשובה להלכה, בירור המשפטים והנהגים — שדה שבו הפליא לעשות והראת ידיעות עצומות בספרות הלכה העברית, הוסיף לירחונו "רשימותביבליוגרפיה" חשובות להביבליוגרפיה העברית, בירחון זה השתתפו רבנים חכמים וטופרים מכל הארץ, בוגרים נוכיר, הח' י. א. מרמרשטיין (תשובה הגאננים) ; י. ל. פליישר (על הראב"ע), הרב י. זלוטnick, ד. גלאMBER, הרב י. ריכנער הי"ד, הרב י. שווארץ (עורך "וילקט יוספֿ"), מ. يولנסקי בועז כהן, הרב י. ל. צירלסון הי"ד, הרב ז. במלגר, הרב י. ת. זוננפלד, פרופ. ש. קרוייס, ב. מ. לויין, ח. אלבק, נייחויזן, הרב ש. אסף, הרב מאהראש הי"ה, ועוד.

אישים ודמויות בחכמת ישראל באירועה המורחת לפני שקיומה

בכל חבריו ניכר המאמץ והזומה, הרצון הבהיר להעניק יותר וייתר מתורת הראשונים שהזונחה בתחום הנשייה בגונזים המאופרים בספרות העמים. לא פעם מתאונן עהרענרייך במקتابיו הפרטיים לידייו על דוחות פרנסתו ויסורי שעכבותו בעבודתו הספרותית ושגרמו לפעמים גם לאיחור הופעת ירחונו. סגנונו מלוטש ומבושם במליצה נחדה, אהוב להטיל עוקץ ביריביה, ופולמיקן חריף בתשובותיו למשגינו. כתבי-ידיו שנמצאו בספרתי — כתוב רשי"י מדויק ונחרדר⁸).

עהרענרייך הרגיש בצווק לחבר פירוש חדש לתלמיד. לדבריו «צריך לנו פירוש חדש לבאר, לבורר וללבן את דברי התלמיד. מתוך המונ הפירושים שנאמרו ונשנו עד היום הזה, מתוך פירושי הגאננים ותלמידיהם, מתוך הירושים של רשי"י ופירושי תלמידיו ובעלי התוספות, מתוך פירושי בוטיניו הרשונים עד פירושי גדולי האחרונים, ובעיקר גם מתוך כת"י שנתגלו. הפירוש צריך להיות בלשון צחה וברורה, ושיתחבר ע"י בעלי תלמוד והוראה יודעי דבר הוקרים, מומחים בלשון וסגןנו, פירוש המתΚבל לכל שומע».

רוב מאמריו היה חתום בשם המלא או בכינוי "ה. י/ע." ; "בן ערך". ביבליוגרפ נאמן ובעל זכרון עצום הציגן בידיעותיו המסונפת בכל שטחי חכמת ישראל. מאד היה מעודד כל מחבר עברוי, אף הlein רישומות של כת"י עתיקים המכחים לגאולה. את פעולתו הרבנית-ציבורית היה משלב ביחד עם עטו הפורת, הרבי צורה וחכמה בעל-פה ובכתב, ועליו יכולות לומר: «אתמחי גברא ואתמתי קמייע». בשנת תר"ץ העתיק בית מדרשו מודיעו שבטרנסילבניה לעיר הומונגע במדינת סלובקיה.⁹⁾ ומאו הופיע גם ירחונו בעיר זו. באירן תרצ"ג ביקר בארץ

(7) אוצרת, שנה י"ד, מהברת ד', ובמ舍כים.

(8) שם, שנה ז', מהברת א-ג.

(9) נמצא אתי מספר ממקtabיו בכת"י של המחבר וספריו. יידי הביבליוגרפ. מ. לוצקי מסר לי ספריתו של הרבר עהרענרייך הגיעו לנזוי יורק, ועל אחד מספריו, רשום זלוטnick, ד. גלאMBER, הרב י. ריכנער הי"ד, הרב י. שווארץ (עורך "וילקט יוספֿ").

(10) מ. يولנסקי בועז כהן, הרב י. ל. צירלסון הי"ד, הרב ז. במלגר, הרב י. ת. זוננפלד, פרופ. ש. קרוייס, ב. מ. לויין, ח. אלבק, נייחויזן, הרב ש. אסף, הרב מאהראש הי"ה, ועוד.

אכן הפק "אוצר החיים" היה כלי מבטא ברוח המסורת והחכמה, וגם

מכון להוצאת ספרים חשובים. אין לך חוברת שהרבר עהרענרייך העורך לא השתתק בה במאמריו ובמקרים החשובים בכל מקצועות חכמת ישראל. נוכיר פה רק גושאים אחדים שיעידו על גונו העשיר של החומר בידי העורך: "על השינויים בפסקוי המקרא בין תלמוד ירושלמי למסורתנו"⁷; "פרקיט בתולדות היהודים בחונגריה"⁸; "מנני תרגמא" — על תרגום אונקלוס — (מדור מיוחד בירוחון), "הלוות" ודרינטム למשה; מ"ספרות הגאנטים"; "החקירה המדעית בספרות הבית אוצר החיים" — ביאורים בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים; מחקרים בתלמוד ירושלמי, הערות והగחות לתלמוד בבבלי, וכו' וכו').

בכל חברינו ניכר המאמץ והזומה, הרצון הבהיר להעניק יותר ויוטר מתורת הראשונות שהזונחה בתחום הנשייה בגונזים המאופרים בספרות העמים. לא פעם ונשمرة, אחזקה ודבוקה בו, ישראל איןן פטילה, אויריתא משחאה, שכבתה שרגא"... ועל כן מצא חיים מן העולם ועד העולם... והימים האלה ימים רעים בעולמו של ישראל, העם טריד שורי בצער, וביעדנא ריחתא אמרנו לזכור ולהזכיר על "ד" אמות של הלכה" השם נשנו בחימט... והוא היא שעורה אותן ליסד בע"ה מקום נאמן, אשר יהיה לבתי כנסיות לאחים וטופרים, לעורר את חכמנו אשר תורותם אומנתם, לאמץ ולהזק וללמה, להרהייב החקירה והדרישה, לצרף, לזכר, לבירר וללבנן את אוצרנו הנחמד... אוצר החיים — יעורר את עם התורה לחים — חיים של תורה ויראה... אוצר החיים יכול כל המקצועות שבחוות ישראלי: א) בינה במקרא, תלמוד, מדרשית ותרגומים. ב) חידושים וביאורים בספרי רבותינו. ג) פרקים בדברי הימים לבני ישראל. ד) בקרת על ספרים. ה) דרושים... לא יקפיד מי הכותב — אבל יקפיד מה הוא כותב..."

למשגינו. כתביינו שנמצא בספרית — כתוב רשי"י מדוקן ונחדך⁹. על חברינו עהרענרייך הרגיש בזורך לחבר פירוש חדש לתלמוד. לדבריו "צריך לנו פירוש חדש לבאר, לבירר וללבנן את דברי התלמודו, מתוך המונח הפירושים שנאמרו ונשנו עד היום הזה, מתוך פירושי האוגנים ותלמידיהם, מתוך פירושו של רשי"י פירושי תלמידיו ובעלי התוספות, מתוך פירושי בותינו הרשונים עד פירושי גדולי האחרונים, ובעיקר גם מתוך כת"י שנתגלו. הפירוש צריך להיות בלשון צחה וברורה, ושיתחבר ע"י בעלי תלמוד והוראה יודעי דבר הוקרים, מומחים בלשון וסגןנו, פירוש המתකבל לכל שומע".

רוב מאמריו היה חתום בשם המלא או בכינוי "ה. י/ע."; "בן ערך". ביבליוגרפ נאמן ובעל זכרון עצום הציגן בדיעותינו המסתונפת בכל שטחי חכמת ישראל. מאד היה מעודד כל מחבר עברוי, אף הlein רישומות של כת"י עתיקים המכחים לגאולה. את פעולתו הרבנית-ציבורית היה משלב ביחד עם עטו הפורת, הרבץ תורה וחכמה בעל-פה ובכתב. ועליו יכולות לומר: "אתmatchי גברא ואתmatchי קמייע". בשנות תר"ץ העתיק בית מדרשו מודיעוא שבטרנסילבניה לעיר הומונגע במדינת סלובקיה.¹⁰ ומאו הופיע גם ירחונו בעיר זו. באיר תרצ"ג ביקר בארץ

(7) אוצרת, שנה י"ה, מהברת ד', ובחשככים.

(8) שם, שנה ז', מהברת א-ג.

(9) נמצא אתי מספר ממכבבו בכת"י של המחבר וספרין. יידי הביבליוגרפ. מ. לוץקי מסר לי ספריתו של הרבר עהרענרייך הגיעו לנוי יורק, ועל אחד מספריו, רשום מ. يولנסקי בזען כהן, הרב י. ל. צירלסון הי"ה, הרב ז. במלגר, הרב י. ת. זוננפלד, פרופ. ש. קרוייס, ב. מ. לוזן, ח. אלבק, נייחויזן, הרב ש. אסף, הרב מאהרשן הי"ה, ועוד.

Friedman David: Geschichte der Juden in Humenné, vom 13 Jahr- (10 hundert; Beregsas; 1933.

נשארו נאמנים לרוח ישראל סבא. רק מי שמכיר את האוירה החידית הקיצונית בהונגריה ובטרנסילבניה הרכמנית (1918—1941), יכול להבין מה נועז היה צעד זה של עהרענרייך לשלב מדע וחכמת ישראל ביחד עם ד' אמותה של הלכה באכשניה ספרותית אחת. על מהותה, תכוו וייעדו של המאסף, קוראים אנו בחוברת הראשונה: ואלו דבריו של ע. ב"פתח דבר": "הנני פותח לפניכם את החולנות לבית אוצר החיים — בית אוצר תורה ישראל. עם ישראל הוא עם הספר, לא עם הארץ חי עלי ארמותה, עם החגוני חי עלי פנסתו, עם הכספי חי עלי על סלעיו ודינריו. הוא עט-הרות, עם חיי עולם ואמונה התורה היא חיי רוחי ונשמרה, אחזקה ודבוקה בו, ישראל איןן פטילה, אויריתא משחאה, שכבתה שרגא"... ועל כן מצא חיים מן העולם ועד העולם... והימים האלה ימים רעים בעולמו של ישראל, העם טריד שורי בצער, וביעדנא ריחתא אמרנו לזכור ולהזכיר על "ד" אמות של הלכה" השם נשנו בחימט... והוא היא שעורה אותן ליסד בע"ה מקום נאמן, אשר יהיה לבתי כנסיות לאחים וטופרים, לעורר את חכמנו אשר תורותם אומנתם, לאמץ ולהזק וללמה, להרהייב החקירה והדרישה, לצרף, לזכר, לבירר וללבנן את אוצרנו הנחמד... אוצר החיים — יעורר את עם התורה לחים — חיים של תורה ויראה... אוצר החיים יכול כל המקצועות שבחוות ישראלי: א) בינה במקרא, תלמוד, מדרשית ותרגומים. ב) חידושים וביאורים בספרי רבותינו. ג) פרקים בדברי הימים לבני ישראל. ד) בקרת על ספרים. ה) דרושים... לא יקפיד מי הכותב — אבל יקפיד מה הוא כותב..." ואמנם עמד העורך בנטיון וקיים דברו. משך ארבע-עשרה שנים ערך ביגעה רבה את ירחונו התורני, והוסיף בו מודרים: להכח ולמעש, מה קרים במשנה, בתוספה, תלמוד בבבלי וירושלמי, המדושים ונושאי כליהם; אס פק לריה המאירה על כל הכתוב לחים, ועוד. בכל חוברת היה העורך מקדים מסה או נאות לאומי בשער ירחונו לפני כל חג ומועד, מענינה דיומא והית מכנים בכל פעם מהחדשוי בתורה ובתלמוד, תשובה להלכה, בירור המשפטים ומהגמים — שדה שבו הפליא לעשות והראת ידיעות עצומות בספרות הלכה העברית, הוציאו רשותם הטעון "רשימות בביבליוגרפיה העברית", בירוחון זה השתתפו רבנים חכמים וטופרים מכל הארץ, ביגיהם נוכיר, בירוחון י. א. מרמרשטיין (תשובה הגאנטים); י. ל. פליישר (על הראב"ע), הרב י. זלוטnick, ד. גאלאמב, הרב י. רייכער הי"ה, הרב י. שווארץ (על הראב"ע), הרב י. צירלסון הי"ה, הרב ז. במלגר, הרב י. ת. זוננפלד, פרופ. ש. קרוייס, ב. מ. לוזן, ח. אלבק, נייחויזן, הרב ש. אסף, הרב מאהרשן הי"ה, ועוד.

אכן הפק "אוצר החיים" היה "כלי מבטא ברוח המסורת והחכמה", וגם

דר' מנחם מ. בריליאר / הרב חיים יהודה עהרנרייך

בתוספת מלאים להערות ותקנות לת. ג. עהרנרייך¹⁴). התשובה נדפסו בהמשכים ב"אוצר החיים" — תרפ"ו—תרפ"ח.

«ספר מנהיגים לרבי אברהם קלוייזנער ז"ל»¹⁵, מראוני המתקנים מנהיגים, שנרג לבוגות בוינה בשנת 1380, והיה רבם של המהרייל (מוילר בש"ת מהרייל סי' ח, כ"ה, ל"ג, קי"א, קג"ה) ור' איזיק טרנא (שהעתיק דברי רבו בססתם).

«ספר התמיד לרבי רוזן בן חיים ז"ל», רבו של המאירי (יצא לאור ע"י הרב ג. מ. טולדנו מטאנגר) עפ"י כתבי נדפס בפעם הראשונה עם מלואים והערות ע"י ח. ג. עהרנרייך¹⁶).

«בית אב» — והוא אוסףバイורדים והגהות בתלמוד בבבלי וירושלמי¹⁷.

סדור רב עמרם גאון

סדור «חכמה לשלה» קובץ מאמרים בתורת ישראל. והוא אוסף מפרי רוחם של גדולי וחכמי זמנו שהביאו לאוצר החיים. יצא לאור ליבל ר' שלמה ליטנער¹⁸.

«כתבי רבי עזריקם ספר א», להרב אברהם רזניק, כולל מאמרי על הידות, ערך והוסיף העורות ת. ג. עהרנרייך.
«ספר הדרשות — באור החיים», כולל ט"ז גלגולות בו נאספו תקוניות וצינוגים, ומראי-מקומות לפסוקי התנ"ך, למארדי ומכוורות הבבלי, הירושלמי, המדרשים והילקוט, בתוספת ביאור מספיק והשואות «בספר הגאנונים הקדמוניים והפרשיות והפוסקים לבירור וללבן מקור הברכות והתפלילות עם כל שנייה נסחאות, וגם מבוא גדול המפיץ אור על תולדות התפילה בכלל ועל ספר אבודר罕 ומחבריו בפרט».

«מbatchת קבאות» למהרץ חיים זל.

שיטה מקובצת למסכת ביצה.
מבין מכ"ע התורניים הרבים שעהרנרייך השתתף בהם נציין: «וילקט יוסף», «נטע בחורדים», «אפרון», «סיני» (ירושלים), ועוד.

(14) תשבות הגאנונים מן הגאניה, עם הקדמה והערות מא. מרמורשטיין, עם הערות ומלאים לה. ג. ע. תרפ"ו—תרפ"ח.

(15) ס' מנהיגים לר' אברהם קלוייזנער, עפ"י דפוס ראשון בリואן דטרינט שיט, עם מבוא והערות. יצא לאור ע"י ח. ג. עהרנרייך, תר"ץ. על ר' אברהם קלוייזנער, עהרנרייך להשלים הוצאתה.

ע' עהרנרייך, באוזחה"ת, שנה ח, מחברת ה.

(16) נדפס באוזחה"ת, שנה ז, מחברת ח-ט בהמשכים. מרץ"א.

(17) באוזחה"ת, שנה ח, מחברת י"א-י"ב. בהמשכים. מרץ"א-תרצ"ב-תרצ"ג.

(18) יצא רק גלון ראשון, באוזחה"ת, ניסן תר"ץ, ולא צוית לראותו שלם.

(19) «חכמה לשלה», יצא לאור ע"י ח. ג. עהרנרייך. דפוס ש. קליען, בעריגתאס. 240 עמודים.

אישים ודמויות בהכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיומה

436

ישראל ורשות זכרונותיו במאמריהם המפעמים אהבת ארץ-ישראל, — חזון נפרץ בהונגריה.

ב"אוצר החיים", שהופיע עד שנותיו הי"ד — בשנת תרצ"ה, נמצאים ששבע מאות מאמרים, דברי בקרות, הערכות, הארונות והערות שפירסם עהרנרייך בירחונת על שיטתו האישית בלמוד הוא כותב: — «דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר», הפתגם הזה הוא לי לעיניים בחקר התלמוד ומפרשי. בשאנגי מתקשה בעניין, הנני חזר אחורי המקובלות בספרותנו להיווך אם אין כאן חסר יתרה, או עירוב פרשיות...¹¹). צנוע היה האדם בחיו ובהליכותיו, אהוב לבריות וטופר עמוק ו מהיר במלאתו.

ערהרנרייך הוציא סידרת ספרים השובים, בעיקר מספרות רבותינו הראשונים, מלבד מה שהוציאנו לעיל, ואלו הם:

«ספר אבודר罕 השלם» בחוצאתו של עהרנרייך היא תרומה חשובה לחקר סדר המנהיגים בישראל.¹²) הוא השתמש בדפוס ליסבאנן משנת ר"ג ובחשוואה עפ"י כתבי נושן של הה"ג ר' שלום שרובי בירושלמי, שנעתק ע"י מהר"ש ווערטהיימר, ובكونרטסו «דברי שלמה» בשולי הספר. עהרנרייך הוסיף תקוניות וצינוגים, ומראי-מקומות לפסוקי התנ"ך, למארדי ומכוורות הבבלי, הירושלמי, המדרשים והילקוט, בתוספת ביאור מספיק והשואות «בספר הגאנונים הקדמוניים והפרשיות והפוסקים לבירור וללבן מקור הברכות והתפלילות עם כל שנייה נסחאות, וגם מבוא גדול המפיץ אור על תולדות התפילה בכלל ועל ספר אבודר罕 ומחבריו בפרט».

ספר זה באשמת המדפיסים היה בכל תוצאת הłów וחותר, עד שנשמטו ממנו דיניטים שלמים. בשנת תרע"ב החילה עהרנרייך לחקר ולהcin ספר מקורות-דיניטים זה, חלק מעבודתו להוציא מן הנגנו לאר שפרא הרשונים ז"ל. הספר בחוצאתו זו נחלקו בו המאמרים כל אחד לבדו ברווח הפסוקות ונקדות. העוזר גילה בהערותיו המלקירות מהם שאב האבודר罕, והצביע ציונים למחקרים שהביאו הום הוא גם חקר וביאר בדיקנות רבה מ庫ר כל תפילה ומנהג ודין, השתלשלות והמתפתחות עד היום הזה. אחוי שטידר כל נסחתי התפללות והברכות, הוסיף מלאים ותקונים¹³). מן הספר יצא רק חלק ראשון — סדר תפילות חול — בלבד, ולא נמה «תשובות הגאנונים מן הגאניה» חוץ' מ. א. מרמורשטיין,

(11) אוזחה"ת, שנה י"ד, מחברת ה', שבט — תרצ"ה.

(12) ספר אבודר罕 החדש מוגנת ומתוקנת... ע"י ח. ג. עהרנרייך, קלוזש — תרפ"ג, ר"ס עמודים.

(13) ע' שם בהערותיו לסימן מ' «סדר תפילות חול», עמוד י"ג, ובטעיף ט' עמוד קפ"ה.

בתוספת מלאים להערות ותקנות לת. י. עהרגנרייך¹⁴). התשובה נדפסו בהמשכים ב„אוצר החיים“ — תרפ"ו—תרפ"ח.

„ספר מנהיגים לרבי אברהם קלוייזנער ז"ל“¹⁵, מראוני המתקנים מנהיגים, שנග רבנתה בוינה בשנת 1380, והיה רבם של המהרייל (מציריו בשות' מהרייל סי' ה, כ"ה, ל"ג, קי"א, קנ"ה) ור' איזיק טרינא (שהעתיק דברי רבו בססתם).

„ספר התמיד לרבי ראוון ראוון בן חיים ז"ל“, רבו של המאירי (יצא לאור ע"י הרב י. מ. טולדנו מטאנגר) עפ"י כתבי נדפס בפעם הראשונה עם פלאים והערות ע"י ח. י. עהרגנרייך¹⁶).

„בית אב“ — והוא אוסףバイוריט והגהות בתלמוד בבבלי וירושלמי¹⁷.

„סדור רב עמרם גאון“, עם ביואר ומראי-מקומות¹⁸.

ספר „חכמה של מה“, קובץ מאמרים בתורת ישראל. והוא אוסף מפרי רוחם של גדולי וחכמי זמננו שהביאו לאוצר החיים. יצא לאור ליבל ר' שלמה ליטנער¹⁹.

„כתבי רבי עזריקם ספר א“, להרב אברהם רזניך, כולל מאמרין על הידות, ערך והוסיף העורות ת. י. עהרגנרייך.
„ספר הדרשות — באור החיים“, כולל ט"ז גלגולות בו נאספו מיטב דבריו ונאומיו של עהרגנרייך שדרש יותר מעשרים שנה בקהל. החומר נעים ומעניין, מרווחם מבארו תנו'ך ומארמי חז"ל בסגנון מליצי ובעל אופי לאומית. יתר הספרים שייצאו לאור ע"י עהרגנרייך הם: „חפץ ח“ לר' חיים ז עטה והוא חיבור על מס' ברכות, שבת, הוריות וריש מס' חולין.

„מיחת קבאות“ לmahר"ץ חיוט ז"ל.

„שיטת מקובצת למסכת ביצה.

מבין מכ"ע התורניים הרבין שעהרגנרייך השתתף בהם נצין: „וילקט יוסף“, „נטען בחוריות“, „אפרילון“, „סיני“ (ירושלים), ועוד.

(14) תשבות הגאנונים מן הגאניה, עם הקדמה והערות מא. מרמורשטיין, עם הערות ומלאים לח. י. ע. תרפ"ו—תרפ"ח.

(15) ס' מנהיגים לר' אברהם קלוייזנער, עפ"י דפוס ראשון בריואן דטרינט שיט, עם מבוא והערות. יצא לאור ע"י ח. י. עהרגנרייך, תר"ץ. על ר' אברהם קלוייזנער, עהרגנרייך להשלים הוצאתה.

ע' עהרגנרייך, באוזחה, שנה ח, מחברת ח.

(16) נדפס באוזחה, שנה ז, מחברת ח-ט בהמשכים. תרכ"א.

(17) באוזחה, שנה ח, מחברת י"א-י"ב, בהמשכים. תרכ"א-תרצ"ג.

(18) יצא רק גליון ראשון, באוזחה, נימן תר"ץ, ולא זכית לראותו שלם.

(19) „חכמה של מה“, יצא לאור ע"י ח. י. עהרגנרייך. דפוס ש. קליעין, בערעותאס, 240 עמודים.

אישים ודמויות בהכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיומה

436

ישראל ורשות זכרונותיו במאמריהם המפעמים אהבת ארץ-ישראל, — חזון נפרץ בהונגריה.

ב„אוצר החיים“, שהופיע עד שנות ה'י"ד — בשנות תרצ"ה-בנזי"ט כשבע מאות מאמרים, דברי בקרות, הערכות, הערות והערות שפירטם עהרגנרייך בירחונת על שיטתו האישית בלימוד הוא כותב: — „דברי תורה ענינים במקומן ועשירים במקום אחר“, הפגם הזה הוא לי לעיניים בחקר התלמוד ומפרשין. בשאנני מתקשה בעניין, הנני חזר אחורי המקובלות בספרותנו להיווך אם אין כאן חסר, יתר, או עירוב פרשיות...“²¹). צנוע היה האדם בחיו ובחילוכו, אהוב לבירותו וטoper מעמיק ומהיר במלاكتה.

עהרגנרייך הוציא סידרת ספרים השובים, בעיקר מספרות רבותינו הראשונים, מלבד מה שהוציאנו לעיל, ואלו הם:

„ספר אבודרham השלם“ בհוצאתו של עהרגנרייך היא תרומה השובה לחקר סדר המנגגים בישראל.²²) הוא השתמש בדפוס ליסבאן משנת ר'ז ובחשואה עפ"י כתבי נושן של הה"ג ר' שלום שרעבי בירושלים, שנעתק ע"י מהר"ש ווערטהיימר, ובקובנרטסו „דברי שלמה“ בשולי הספר. עהרגנרייך הוסיף תקונין וצינוגם, ומראי-מקומות לפסוקי התנ"ך, למארוי ומקורות הבבלי, הירושלמי, המדושים והילוקט, בתוספת ביאור ולבן מקור הברכות והחפילות עם כל שניוי הקדמוניים והפרשיות והפסקים לבורר ולבן מקור הברכות והחפילות עם כל שניוי נסחאות, וגם מבוא גדול המפיץ אור על תולדות התפילה בכלל ועל ספר אבודרham ומחבריו בפרט“.

ספר זה באשפת המדפיסים היה בכל תוצאת הלווי וחותר, עד שנשמטו ממנו דיניט שלמים. בשנות תרע"ב-תרע"ב החילה עהרגנרייך לחקר ולהכין ספר מקורות-דיניטים זה, חלק מעבודתו להוציאו לאור ספר הראשונים ז"ל. הספר בհוצאתו זו נחלקו בו המאמרים כל אחד לבורא ברוח הפסוקות ונקדות. העוזר גילה בהערותיו המקוריות מהם שאב האבודרham, והצביע ציונים להמחקרים שהביאו ה. הוא גם חקר וביאר בדיקנות רבה מוקור כל תפילה ומנהג ודין, השתלשלות והתחפות עד היום הזה. אחורי שטידר כל נוסחי התפילות והברכות, הוסיף מלאים ותקונים²³). מן הספר יצא רק חילך ראשון — סדר תפילות חול — בלבד, ולא נכח ע"מ שובות הגאנונים מן הגאניה, מ. א. מרמורשטיין,

(11) אוזחה, שנה י"ה, מחברת ה/, שבט — תרכ"ה.

(12) ספר אבודרham הוצאה חדשה מוגנת ומטוקנת... ע"י ח. י. עהרגנרייך, קלוזש — תרפ"ג, ר"ס עמודים.

(13) ע' שם בהערותיו לסימן מ' „סדר תפילות חול“, עמוד י"ג, ובטעיף ט' עמוד קפ"ה.

This book is the fifth in the series of "Morasha" aiming to perpetuate
the heritage of Jewish culture in the shattered communities of
Europe.

The publication of this volume was made possible by a grant
from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material
Claims Against Germany.

Committee of "Morasha" and "Ogen"

Presidium :   Dr. Simon Federbush
                                   Dr. Samuel K. Mirsky

Members :   Samuel J. Borowsky
                                   Dr. Reuven Gafni
                                   Morris B. Newman
                                   Dr. Zevi Scharfstein
                                   Abraham Spieehandler
                                   Dr. Joseph Tenenbaum
                                   Yerachmiel Weingarten

**PERSONALITIES AND FIGURES IN JEWISH STUDIES
IN EASTERN EUROPE**

Edited by
SAMUEL K. MIRSKY, Ph. D.
(Professor of Rabbinics, Yeshivah University)